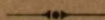

ΑΡΜΟΝΙΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ

1901 — ΤΕΥΧΟΣ 3ον

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΣΥΝΤΑΞΙΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΙΣ
ΟΔΟΣ ΠΙΝΑΚΩΤΩΝ 8

ΕΝ ΤΩ ΕΚΔΟΤΙΚΩ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΙ

ΓΟΥΔΙΕΛΜΟΥ ΜΠΑΡΤ

Ἐν Ἀθήναις, δόδος Πανακωτῶν ἀρ. 8

ΠΩΔΕΙΤΑΙ

ΜΕΛΕΤΑΙ

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ

ΥΠΟ

Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ

ΠΑΡΟΙΜΙΑΙ—ΤΟΜΟΙ Α΄ ΚΑΙ Β΄

Σελ. π' καὶ 600 καὶ σελ. 700 εἰς μέγα 8^{ον}

Ἐκαστος τόμος τιμᾶται δραχ. 8, ἐν δὲ ταῖς Ἐπαρχίαις δραχ. 8.50.

ΕΞΕΔΟΘΗ

ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ

ΠΕΡΙ ΤΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ

ΣΥΓΓΡΑΦΕΝΤΑ ΜΕΝ ΥΠΟ

ΦΩΤΙΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ Ἡ ΦΩΤΑΚΟΥ

Πρώτου ὑπασπιστοῦ τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη,

ΕΚΔΟΘΕΝΤΑ ΔΕ ΥΠΟ

ΣΤΑΥΡΟΥ ΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ

Ἀρεοπαγίτου.

2^{ος} τόμος, σελ. λα', 582 καὶ 482 εἰς μέγα 8^{ον}.

ΤΙΜΑΤΑΙ ἐν Ἀθήναις δραχ. 10.—Ἐν ταῖς Ἐπαρχίαις δραχ. 10.50.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ 3^{ου} ΤΕΥΧΟΥΣ

Ἡ ἀπολογία τοῦ Ὀδυσσέως Ἀνδρούτσου (τέλος), ὑπὸ Χ. Ἀννίνου	Σελ. 97
Ἡ Ἀκρόπολις τῷ 1834, ὑπὸ Th. Abbet-Grasset	» 123
Οἱ μύκτες ἐν τῇ οἰκονομίᾳ τῆς φύσεως, ὑπὸ Θ. Χελδράτχ	» 130
Τὸ Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον, ἱστορικαὶ σημειώσεις ὑπὸ Φ. Βίλπεργ	» 135

Ἐν παραρτήματι :

Ἱστορία τῆς βυζαντιακῆς τέχνης, ὑπὸ Κ. Μ. Κων- σταντοπούλου, μετ' εἰκόνων	Σελ. 33-48
--	------------

Κύριος καὶ πρῶτιστος σκοπὸς τῆς « Ἀρμονίας » εἶναι ἡ διάδοσις τῆς ἀληθείας διὰ πρωτοτύπων ἐπιστημονικῶν μελετῶν, ἀναγομένων ἰδίᾳ εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ θεολογίαν, τὴν ἱστορίαν καὶ γεωγραφίαν, τὴν ἐθνικὴν καὶ χριστιανικὴν ἀρχαιολογίαν, τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἐν γένει, ὡς καὶ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας.

Κατὰ δεῦτερον λόγον σκοπεῖ νὰ καθιστᾷ προσιτὰ εἰς τοὺς Ἑλληνας δι' ἐπιτυχῶν μεταφράσεων πάνθ' ὅσα γραφόμενα ξένη φωνῇ συνάδουσι πρὸς τὸν ἄνω σκοπὸν, ἀλλ' ἕνεκα τῆς ἀγνοίας τῶν ξένων γλωσσῶν ἢ καὶ δι' ἄλλους λόγους δὲν περιέρχονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς γνῶσιν πάντων ἡμῶν.

Πρὸς ὅσον ἔνεστι τελειοτέραν ἐπίτευξιν τούτων ἡ « Ἀρμονία » μετ' ἰδίας προσοχῆς θὰ παρακολουθεῖ τὴν φιλολογικὴν κίνησιν τῆς τε Ἑλλάδος καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς, οὐ μόνον ἀναγράφουσα τὰ ἐκάστοτε ἐκδιδόμενα συγγράμματα ὅσα ἀνάγονται εἰς τὸ πρόγραμμα αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ ἀναπτύσσουσα ἢ καὶ κρίνουσα τὰ περιεχόμενα τῶν μᾶλλον ἀξίω λόγου. Ὅθεν καὶ παρακαλοῦμεν πάντα ἐκδίδοντα νέον σύγγραμμα, ὅπως πέμπῃ ἡμῖν ἐν ἀντίτυπον αὐτοῦ, ἢ ὅταν πρόκειται περὶ δαπανηροῦ πως δημοσιεύματος, ν' ἀναγγεῖλῃ ἡμῖν τούλάχιστον τὴν ἔκδοσιν.

Ἡ « Ἀρμονία » θέλει φιλοξενεῖ ἐν ταῖς στήλαις αὐτῆς πᾶσαν ἐπιστημονικὴν διατριβὴν ἐγκρινομένην προηγουμένως ὑπὸ τῆς πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον συσταθείσης εἰδικῆς ἐπιτροπῆς καὶ μὴ προσκρούουσαν

εἴτε ἀμέσως εἴτε ἐμμέσως πρὸς τὰς χριστιανικὰς ἀληθείας καὶ τὰ διδάγματα τοῦ Εὐαγγελίου.

Ἡ « Ἀρμονία » ἐκδίδεται κατὰ μῆνα εἰς τεύχη ἀποτελούμενα ἐκ 4 τυπογραφικῶν φύλλων εἰς μέγα 8^{ον} μετ' εἰκόνων καὶ πινάκων ἐν παραρτήματι ἢ καὶ ἐντὸς τοῦ κειμένου.

Ἐκαστον τεῦχος τιμᾶται δραχμῆς (ἐν τῷ ἐξωτερικῷ φράγκου χρυσοῦ), ἢ δὲ ἑτησία συνδρομὴ δραχ. 10 (ἐν τῷ ἐξωτερικῷ φρ. χρ. 10).

Οἱ συνδρομηταὶ τῆς « Ἀρμονίας » παρακαλοῦνται νὰ πέμψωσι τὴν συνδρομὴν των

οἱ μὲν ἐν Ἑλλάδι καὶ τῇ Ἀνατολῇ

πρὸς τὸν κ. ΓΟΥΔΙΕΛΜΟΝ ΜΠΑΡΤ, ἐκδότην, ἐν Ἀθήναις, ὁδ. Πινακωτῶν 8,

οἱ δ' ἐν τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ

πρὸς τὸν Herrn CARL FR. FLEISCHER, Buchhändler, Leipzig, Salomonstrasse 16, μετὰ τῆς ἐξῆς σημειώσεως: pour compte de MM. Barth & von Hirst à Athènes.

Η ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΟΔΥΣΣΕΩΣ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ¹

Ἡ πραγματεία αὕτη θὰ ἐκέκτητο μεγάλην καὶ ἀναμφισβήτητον ἱστορικὴν ἀξίαν, ἐὰν περὶ τοῦ κύρους αὐτῆς δὲν ὑπῆρχον εὐλογοὶ δισταγμοί, ἕνεκα τῆς προβεβηκυίας ἡλικίας τοῦ ἀφηγουμένου, τοῦ ὁποίου δὲν εἶναι βέβαιον ἂν δὲν εἶχεν ἐπισκοτισθῆ καὶ ἡ μνήμη καὶ ἡ κρίσις μετὰ πάροδον τόσων ἐτῶν, πρὸ πάντων δ' ἕνεκα τῆς ἐγνωσμένης τάσεως τοῦ εὐφραντάστου συγγραφῆς τῆς Ἡρωϊδος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως περὶ τὸ παριστᾶν τὰ γεγονότα ἐπὶ τὸ ὑπερβολικώτερον καὶ μυθιστορικώτερον. Διὰ τοῦτο ὅ,τι ἐνόμισα ἀναγκαῖον νὰ παραλάβω ἐκ τῆς ἐκτενοῦς ταύτης ἀφηγήσεως παραθέτω ἐνταῦθα μετὰ τῆς δεούσης ἐπιφυλάξεως ὡς πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἀκρίθειαν. Ἐν αὐτῇ γίνεται λόγος καὶ περὶ τοῦ Κωρυκίου ἄντρου, παραθέτω δὲ ὧδε τὴν ἐξῆς περιγραφὴν, ἣτις δὲν στερεῖται ζωηρότητος, παρὰ τὸ σύνθητες στομφῶδες καὶ μιζοβάρβαρον ὕφος τοῦ Ξένου.

«Τὸ Κωρύκιον ἄντρον εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς Κωρυκίας κορυφῆς τοῦ
» Παρνασσοῦ. Τὸ ἄντρον τοῦτο φαίνεται πάντῃ ἄγνωστον σχεδὸν καθ'
» ὄλον τὸ διάστημα τῆς δουλοκρατίας τῶν Ἑλλήνων. Ὁ πρῶτος, ὅστις
» τὸ ἀνεκάλυψε καὶ κάμνει περὶ τούτου μνησῆν, εἶναι ὁ Δόκτωρ Ε. Δ.
» Κλράκ εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ἐνεστῶσης ἑκατονταετηρίδος. Εὗρε τὸ
» μεγαλοπρεπὲς τοῦτο τῆς φύσεως παλάτιον κατοικίαν ἀναριθμητῶν καὶ
» παντοίων σαρκοφάγων ὀρνέων. Ὅταν ἀφίχθη εἰς τὸ ὕψος τῶν βράχων,
» ἔνθα ἔκειτο ἡ ὀπή, παρετήρησεν ἐπὶ ταύτης ἀετὸν πυροβολήσας δὲ
» κατὰ τούτου ἵνα ἀνοίξη τὴν δίοδόν του, μὲ φρίκην οὐ μικρὰν εἶδε
» πύραυτα νέφος ἀτελείωτον ὀρνέων νὰ ἐξέλθῃ ὀρμητικῶς καὶ βιαίως
» καὶ μετὰ κρωγμῶν καὶ κλαγγασμῶν πατάσσοντα μετὰ κρότου τὰ
» πτερὰ των καὶ εἰς δέκα λεγεῶνας σχηματισθέντα, ὑψώθησαν εἰς τὸν
» ἀέρα καὶ διηυθύνθησαν πρὸς τὰς ἄνωθι τοῦ ἄντρου χιονοσκεπεῖς σχε-

¹ Τέλος· ἰδὲ σελ. 611, 657 καὶ 748 τοῦ ἔτους 1900, 33 καὶ 77 τοῦ τρέχοντος.

» δὸν πάντοτε ἀκρωρείας τοῦ Παρνασσού. Μετὰ τὴν πολῦτιμον ταύτην
 » ἀνακάλυψιν, τὰ ὄρνεα, ἅτινα διεδέχθησαν διὰ τόσους αἰῶνας τὰς
 » Μούσας, παρεχώρησαν εἰς τὴν σειρὰν τῶν τοῦτο εἰς τοὺς κλέπτας καὶ
 » τοὺς ἀρματωλοὺς· καὶ ὁ Ὀδυσσεύς, μεγιστὰν τῆς Λεβαδείας, γινώσκων
 » τὰ στενὰ καὶ τὰ καταφύγια τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος πλέον παντός
 » ἄλλου, εἶναι ὁ πρῶτος ἀνὴρ ὁ ἐννοήσας τὴν ἐπισημότητα τοιοῦτου ἀσύ-
 » λου· ὅθεν καὶ πρὶν τῆς Ἐπαναστάσεως πολλάκις κατέφυγε καὶ ἐκρύ-
 » πτετο ἐνταῦθα καὶ ἐφυλάττετο νὰ ὀχυρώσῃ τοῦτο εἰς πρώτην εὐκαι-
 » ρίαν καὶ ὡς ἀκρόπολιν τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ ἵνα διὰ τούτου
 » ὑπερασπισθῆ καθ' οἰκισθῆτο ἐμφυλίου ἢ ἐχθρικής ἐπιδρομῆς. Διήλθον
 » τὸν βίον μου, (γράφει ὁ Τρελλώνης) εἰς τὰς Ἰνδίας, εἰς τὴν Ἀμερι-
 » κήν, εἰς τὰς κυριωτέρας πόλεις τῆς Εὐρώπης, καὶ ὅμως πρέπει νὰ
 » ὁμολογήσω ὅτι δὲν ἀπῆντησά εἰς οὐδὲν τῆς γῆς μέρος φύσιν μεγαλο-
 » πρεπεστέραν, κλίμα εὐκραέστερον. Ὁ Παρνασσός! τὸ μεγαλοπρεπὲς
 » καὶ πολυγύλοφον ὄρος, καταφύγιον τοῦ Ἀπόλλωνος, τῶν Μουσῶν καὶ
 » ἰδίως τοῦ Βάκχου, ἐκ μαρμάρου καὶ τιτανολίθου, ἔχων τὰς κορυφάς
 » του στεῖρας χλόης καὶ φυτῶν, θεωρεῖ διὰ μιᾶς ἐμπροσθίως ὄλον τὸν
 » Κορινθιακὸν κόλπον ὡς λίμνην ἐκτυλισσόμενον πρὸ τῶν ποδῶν του· ἐξ
 » εὐωνύμων συνασπίζεται μὲ τὸν Ἑλικῶνα καὶ κατοπτρίζεται εἰς τὴν
 » Κωπαίδα λίμνην· καὶ ὀπισθίως τηλεσκοπεῖ τὸν ὑψάχυνα Ὀλυμπον,
 » κατοικίαν τοῦ Διὸς καὶ ἄλλων πατέρων τῆς ἀρχαϊκῆς πολυθείας.
 » Δειξόν μου ὀρίζοντα τούτου μαγικώτερον τῶρα! Ὅποιοι ζεφύρων δρυ-
 » μῶνες! ὅποιοι τολμηραὶ φάραγγες! ὅποια ἱερὰ ἄλση δὲν περιέχονται
 » ἐπὶ τούτου τοῦ Παρνασσού! Ἐντεῦθεν κρημνίζεται μὲ τὸν γλυκύτατον
 » κελαρυσμὸν ἀσμάραγος ἢ Κασταλία πηγῆ· ὀλίγον ἔτι μακρύτερα
 » παφλάζουν ὁ Κηφισὸς καὶ ὁ Πλειστός καὶ πάλιν ὁ Χάραδρος ἀφροσυν-
 » τρίβεται ἀπὸ κρημνοῦ εἰς κρημνὸν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐδάφους μὲ νάματα
 » διαφανῆ, ὡς τὰ κρύσταλλα τὰ στεφανοῦντα τὴν Λυκωρείαν καὶ Κωρυ-
 » κίαν κορυφὴν, ἐξ ὧν οὗτοι λαμβάνουν τὴν μυθολογικὴν γένεσιν τῶν.
 » Τὸ Κωρύκιον ἄντρον, ὡς δὲν ἀγνοεῖς, ὑπῆρξε τὸ καταφύγιον τῶν
 » Ἑλλήνων εἰς τὴν ἐπιδρομὴν τοῦ Ξέρξου. Ἐνταῦθα ἐκρύβθησαν χιλιά-
 » δες Ἑλλήνων καὶ πάμπολλα τῶν ἱερῶν κειμηλίων τῶν Δεσφῶν. Οἱ
 » ἐγγύριοι τὸ ὀνομάζουν *Κακὴν Σκάλαν* καὶ ἄλλοι πάλιν *Σαρανταῦλι*
 » ἂν καὶ *Κακὴν Σκάλαν*, φαίνεται, ἐννοοῦν τὰς χιλιάς λελαξευμένας
 » ἐπὶ τῶν βράχων βαθμιδας τὰς ἀγούσας εἰς τοῦτο, καὶ *Σαρανταῦλι* τὸ
 » ἴδιον ἄντρον, ὅπερ ἐπίσης καλεῖται καὶ δι' ἑτέρας καταλληλοτέρας

» ἐπωνυμίας *Μαύρη Τροῦπα*. Ἡ θέσις τοῦ σπηλαίου δὲν συγχωρεῖ οὐδε-
 » μίαν προσβολὴν ἐξ οἰουδήποτε μέρους πρὸς τὴν τρίγωνον εἰσοδὸν του.
 » Ὅδὸς ἀνωφερῆς καὶ ἀπότομος σὲ φέρει εἰς ταύτην, εὐρίσκεται δὲ εἰς
 » τὸ βάθος ἐκτεταμένου φυσικοῦ θόλου, ὅστις προχωρεῖ βαθέως ἐντὸς
 » τῶν τραχέων βράχων ἑκατὸν πενήκοντα περίπου ποδῶν ὕψους. Εἶχο-
 » μεν κατασκευάσει κρεμαστάς κλίμακας διὰ πασσάλων, στερεωμένας
 » ἐπὶ τῶν βράχων. Ἡ πρώτη κλίμαξ, 45—50 ποδῶν ὕψους, ἦτο τοπο-
 » θετημένη ἐπὶ τοῦ μετώπου τοῦ βράχου καὶ ἀναβατή, βοηθεῖα τῶν
 » ὀρειχαλκίων στηριγμάτων· ἡ δευτέρα ἐσχηματίζε γωνίαν μὲ τὴν
 » πρώτην καὶ ἦτο ἐπακουμβημένη ἐπὶ προτεταμένης ὀδοντώσεως· καὶ ἡ
 » τρίτη, ἐλαφροτέρα καὶ συντομωτέρα, ἦτο ἐπακουμβημένη ἐπὶ τῆς
 » φυσικῆς κλίσεως λόφου καὶ ἔφερον εἰς μικρὰν θύραν, ἣτις ἦτο ἡ πρώτη
 » εἰσοδος τοῦ Κωρυκίου ἄντρον. Ἀμα ἡ μικρὰ αὕτη θύρα ἠνοίγετο.
 » εὐρίσκετο εἰς θολωτὸν φυσικὸν δωμάτιον, οὗτινος οἱ τοίχοι ἦσαν σημειω-
 » μένοι εἰς σταυρωτοὺς αὐλακας διὰ πολλοτάτων σφαιρῶν τουφεκίων.
 » Τὸ δωμάτιον τοῦτο συνεκοινῶνει μὲ τεράτσαν ἐξήκοντα ποδῶν μήκους.
 » Ταύτην εἶχομεν ὀχυρώσει κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον. Ὑψώσαμεν ἕνα
 » χονδρὸν καὶ ὑψηλὸν τοῖχον μὲ τουφεκίθρας καὶ ἐπὶ τούτου ἐθέσαμεν τὰ
 » ἐξ πυροβόλα μου. Τὸ Κωρύκιον ἄντρον διαιρεῖται εἰς πολλὰ διάφορα
 » σπήλαια· τοῦ πρώτου τὸ μήκος εἶναι διακοσίων ποδῶν καὶ τὸ ὕψος
 » τεσσαράκοντα. Τὸ ἐξωτερικὸν φῶς, πίπτει ἐπὶ τῆς εἰσόδου, σοὶ ἐπι-
 » τρέπει νὰ ἰδῆς τὴν μεγαλοπρεπῆ ταύτην τῆς φύσεως παστάδα, τὴν
 » ὁποῖαν πολλάκις παρωμοίωσα μὲ τὴν ποικίλην καὶ κατειργασμένην
 » ἐκείνην ἀρχιτεκτονικὴν τῶν γοθτικῶν καθεδρῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης·
 » σταλακτίται ἀνώμαλοι ὀροφῆς ἀνωμάλου καὶ ὀξυλίθου μὲ ἔδαφος
 » ἀνωκατωφερές, ἐφ' οὗ ψιθυρίζει πηγὴ διαυγεςτάτη, ἦσαν τὰ πρῶτα
 » ἀντικείμενα, ἅπερ προσέβαλλον τὴν ὄρασιν. Ἐνταῦθα εἶχομεν ἀποθή-
 » κας καὶ οἰκίσκους ἀρκετοὺς διὰ πολεμοφόδια, ζωοτροφίας καὶ κατοικίαν
 » μας. Εἰς δὲ τὸ βάθος τοῦ ἄντρον τούτου παρουσιάζεται μέγα χάσμα,
 » ὅπερ εἶναι ἡ εἰσοδος, δι' ἧς μεταβαίνει τις εἰς τὸ δεύτερον ἄντρον,
 » ἑκατὸν περίπου ποδῶν μήκους, πλέον σκοτεινότερον καὶ σχηματίζον
 » γωνίαν ὀρθὴν μὲ τὸ πρῶτον. Τὸ ἄντρον τοῦτο εἶναι σκοτεινὸν καὶ δὲν
 » δύνασαι νὰ τὸ διατρέξῃς εἰμὴ μὲ δῆδας, ὅσον δὲ εἰσδύεις, τοσοῦτον ἢ
 » δρόσος εἶναι αἰσθαντικωτέρα, τὸ σκότος βαθύτερον καὶ ὁ θαυμασμός σου
 » καταπληκτικώτερος. Νομίζεις τῇ ἀληθείᾳ ὅτι ὀδεύεις πρὸς τὰ βασί-
 » λεια τοῦ Πλούτωνος, πρὸς τὴν αἴθουσαν τῶν καταχθονίων θεῶν. Εἰς

» τὴν λάμψιν τῶν δάδων ἢ κορυφῇ καὶ αἱ πλευραὶ διαχέουν κρυσταλ-
 » λωτὰ ὀπάλλια καὶ ἀλαβάστρινα χρώματα. Στῆλαι, αὐλαῖα ἀτημελή-
 » των διπλώσεων, γλυφαί, ἔξοχοι παρυφαί, ὁμοιώματα ἀνθρωπίνων
 » κεφαλῶν σχηματισθέντα ἀπὸ τῆς γῆς τὰ δάκρυα, καὶ τῶν ὁποίων
 » τὰ χάσματα πρασινίζονται ἀπὸ ἓν εἶδος ἀμαράντου χιόνος, ἦσαν τὰ
 » διαφανῆ καὶ λαμπρὰ ἐπιπλα, ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων ἄλλοτε ὁ Φοῖβος
 » ἔπαιζε μὲ τὰς Μούσας καὶ ὁ Πάν ὠρχεῖτο μὲ τὰς Παρνασσίδας αὐτοῦ
 » Μούσας. Ὑπάρχουν τῶρα καὶ ἄλλα μικρότερα σπήλαια συγκοινω-
 » νοῦντα μεταξὺ τῶν διὰ προδόμων στενωδῶν, φύσεως ἐκπληκτικῆς,
 » παραδόξου καὶ ἐμπλέου ξενотροπίας, μὲ κυττάρους παντοίων εἰδῶν ὡς
 » τῆς κυψέλης· ἐν τούτων εἶχονμεν μεταβάλλει εἰς Παρεκκλήσιον, διὰ τὸν
 » γέροντα ἱερέα μας, καλύψαντες τοὺς σπηλιώδεις τοίχους του δι' ἐκκλη-
 » σιαστικῶν εἰκόνων, διὰ πολλῶν ἀγίων λειψάνων, ἀργυρῶν κανδηλῶν,
 » ὠῶν ἰχθύων (; ; !) καὶ ἄλλων συμβόλων, τὰ ὁποῖα συνηθροίσαμεν ἐκ
 » τῶν περιχώρων ἐκκλησιῶν, διὰ νὰ προλάβωμεν τὴν διαρπαγὴν τούτων
 » εἴτε ἀπὸ τοὺς Τούρκους εἴτε ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς. Τὸν ἕτερον θαλαμί-
 » σκον τὸν εἶχομεν γεμάτον ἐκ τοῦ καλλιτέρου σίτου τῆς Φωκίδος καὶ
 » τῆς Λεθαδείας, ἱκανὸν νὰ μᾶς προφυλάξῃ δι' ἱκανὰ ἔτη ἀπὸ λιμόν·
 » τὸν σῖτον τοῦτον καθ' ἑκάστην ἑβδομάδα περιστρέφομεν καὶ ἀνεμίζο-
 » μεν, διὰ νὰ μὴ φθαρῇ. Εἶχομεν καὶ τὸ καθαρώτερον καὶ διαυγέστερον
 » ὕδωρ, τὸ ὁποῖον ἡ γῆ παράγει, ὕδωρ προτιμότερον καὶ τῶν καλλιτέρων
 » οἴνων καὶ πνευμάτων, ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἐφεῦρε. Τοῦτο σχηματιζόμενον
 » ἀπὸ τῆς διαλυομένης χιόνος τοῦ Παρνασσοῦ, εἰσέδουε καὶ διεπέρα τὰ
 » σπλάγγχνα ὄλων τῶν στρωμάτων τοῦ ὄρους μας καὶ ἔφθανεν ἀπέστα-
 » λαγμένον καὶ διαυγέστερον τοῦ κρυστάλλου ἐντὸς τοῦ ἄντρου καὶ ἐνα-
 » πεταμιεύετο εἰς δεξαμενὴν, τὴν ὁποίαν ἐπὶ τούτου κατεσκευάσαμεν.
 » Τοιοῦτο ἦτο τὸ Κωρύκιον ἄντρον, καθόσον ἡ μνήμη δύναται μετὰ
 » τριάκοντα πέντε ἔτη νὰ μὲ συγχωρήσῃ νὰ ἐπιμνησθῶ.»

Τὸ ἄντρον τοῦτο, καθ' ὃν καιρὸν ὁ Ὀδυσσεὺς συνεπολέμει μετὰ τῶν
 Τούρκων, κατεῖχτο καὶ ἐφρουρεῖτο ὑπὸ τοῦ Τρελλῶνη, καθ' οὗ ἐπίσης
 ὁ Γκούρας εἶχεν ἐκχύσει τὴν ὀργὴν του ἐν τῇ προκηρύξει του, ἀποκαλῶν
 αὐτὸν *Τρουκοτρελλῶνη*. Ἐντὸς τοῦ ἄντρου εὐρίσκετο μετὰ τοῦ Τρελ-
 λῶνη ἡ οἰκογένεια τοῦ Ὀδυσσεῦς καὶ φρουρὰ ὀλίγων στρατιωτῶν, ἐν
 οἷς καὶ δύο Τούρκοι, ὁ περὶ οὗ διελάβομεν ἤδη ἔμπιστος τοῦ Ὀδυσσεῦς
 Μουσταφᾶς καὶ ἕτερός τις ἐπίσης ἀφωσιωμένος αὐτῷ ὀνόματι Μπα-
 μπαχμέτ. Ὁ νέος ἀρχιστράτηγος ὠρέγετο τὴν κατοχὴν τοῦ καταφυγίου

τούτου, τὸ ὁποῖον ἐθεώρει ὡς ἐγκλείον θησαυροὺς ἀμυθήτους. Ὁ δαί-
 μων τῆς φιλοχρηματίας ἐκέντα καὶ τούτου τὴν ψυχὴν· διότι αἱ φύσεις
 αἱ τόσον ἄλκιμοι καὶ τόσον ἀγέρωχοι τῶν μαχητῶν τῶν καιροῦ ἐκεί-
 νου ἐνεδίδον ἀτυχῶς εἰς τὸν πειρασμόν, τὸ πάθος δὲ τὸ ὀλέθριον τοῦ
 χρήματος ἡμαύρου οὐχὶ ὀλίγον ἐξ αὐτῶν τὸ κλέος, ἵνα πληρωθῇ τὸ
 ῥηθὲν ὑπὸ τοῦ Σοφοκλέους ὅτι τὸ χρῆμα « ἀδικίαν ἔδειξεν ἀνθρώποις
 » ἔχειν καὶ παντὸς ἔργου δυσσέβειαν εἰδέναι ». Κατὰ τὸ ἀπόσπασμα τῆς
 ἐπιστολῆς τοῦ Κατσοιογιάννη, ὅπερ προηγουμένως παρέθηκα, ὁ Ὀδυσ-
 σεὺς ἀπεστάλη εἰς τὴν Σπηλιάν, ἦτοι εἰς τὸ Κωρύκιον ἄντρον, ἀπὸ
 σκοποῦ ὑπὸ τοῦ Γκούρα, ἐποφθαλμιῶντος τὴν κατάληψιν τοῦ μέρους
 ἐκείνου διὰ δόλου. Ἄλλ' ὁ Ὀδυσσεὺς ἐνόησε τὴν πρόθεσιν ταύτην· ὅθεν
 προσεποιήθη μὲν αὐτὸς ὅτι ἤθελε νὰ εἰσαγάγῃ ἐντὸς τοῦ καταφυγίου του
 τοὺς συνοδεύοντας αὐτὸν ἄνδρας τοῦ Γκούρα, ἀλλ' ἐκ προσυνηνοήσεως
 βεβαίως μετὰ τοῦ γαμβροῦ του ἡ ἀπόπειρα ἐματαιώθη ὡς ἐκ τῆς ἀκλο-
 νήτου ἀρνήσεως τοῦ Τρελλῶνη. Καὶ αὐθις δ' ἐπανελήφθη ὁ δόλος διὰ
 γραμμάτων πλαστῶν τοῦ Ὀδυσσεῦς ἐγγχειρισθέντων πρὸς τὸν φρουραρ-
 χον τοῦ Κωρυκίου· ἀλλὰ καὶ πάλιν οὗτος ὑποπτευθεὶς τὴν ἐπιβουλήν,
 ἐφάνη ἀνένδοτος. Τότε οἱ στρατιῶται τοῦ Γκούρα ὑπὸ τὸν Κομνᾶν Τρά-
 καν ἐπεχείρησαν εἰδὸς τι πολιορκίας ἢ μᾶλλον ἀποκλεισμοῦ ἐπὶ τινα
 καιρὸν, ἀλλὰ δὲν ἐδοκίμασαν νὰ κυριεύσωσι διὰ τῆς βίας τὸν ὄχυρόν καὶ
 ἀπόρθητον ἐκεῖνον βράχον. Ὁ Ὀδυσσεὺς ἤχθη ἐκεῖθεν εἰς τὴν μονὴν τοῦ
 ὀσίου Σεραφεῖμ, τὴν λεγομένην τῆς Δομποῦς, κειμένην δ' ἐν Βοιωτίᾳ
 κατὰ τὸν δῆμον Πέτρας, ὁ δὲ Τρελλῶνης ἐμεινεν ἐγκλειστος εἰς τὸ ἄντρον
 φυλάττων αὐτό. Ἄλλ' ἡ τότε Κυβέρνησις, ἐμφορομένη ἐκ τῶν αὐτῶν
 φιλαρπάγων διαθέσεων καὶ ἐπιθυμοῦσα ὡςδὴ ποτε νὰ κυριεύσῃ τὸ κατα-
 φύγιον τοῦ Ὀδυσσεῦς, δὲν εἰδίσατο δυστυχῶς νὰ μετέλθῃ πρὸς τοῦτο
 δόλον ἀποτρόπαιον. Ἐκ τῶν κατελθόντων εἰς Ἑλλάδα φιλελλήνων ἦτο
 καὶ τις Σκῶτος τὴν ἐθνικότητα, ὀνόματι Φέντων, ὅστις, ἀθλοῦν ἂν ἐξ
 ἐκδικήσεως ἢ ἐκ χαμερποῦς πλεονεξίας, ἀνέλαβε νὰ διευκολύνῃ τὴν κατά-
 ληψιν τοῦ ἄντρου διὰ προδοσίας, συνεννοηθεὶς πρὸς τοῦτο μετὰ τῆς
 Κυβερνήσεως. Συνδεόμενος ἤδη διὰ φιλίας μετὰ τοῦ Τρελλῶνη, κατῴρ-
 θωσε νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ ἀπρόσιτον καταφύγιον, συνεισαγαγὼν μεθ' ἑαυ-
 τοῦ καὶ ἕτερον νεαρὸν Ἀγγλον, λεγόμενον Οὐάιτκομβ. Καιροφυλακτῶν
 τὴν περίστασιν ὁ φαῦλος δολοφόνος ὅπως ἐξολοθρεύσῃ τὸν ἀνύποπτον
 Τρελλῶνην, κατῴρθωσε νὰ μύσῃ καὶ νὰ προσελκύσῃ εἰς τὸ μυστῆρον
 σχέδιόν του τὸν νέον Οὐάιτκομβ, ἡμέραν δὲ τινα, καθ' ἣν ἐγυμνάζοντο

εις τὴν σκοποβολὴν, οὗτος οἰνόφυλξ ὦν καὶ παρακινούμενος ὑπὸ τοῦ Φέντωνος, ἐπυροβόλησεν ἐκ τῶν ὄπισθεν ἐναντίον του καὶ τὸν ἐτραυματίσει καιρίως. Οἱ μετὰ τοῦ Τρελλῶν στρατιῶται τοῦ Ὀδυσσεῶς ἀκούσαντες τὸν πυροβολισμόν, ὤρμησαν καὶ ἰδόντες τὸν Τρελλῶν χαμαί, ἐπυροβόλησαν κατὰ τοῦ Φέντωνος καὶ τὸν ἐφόνευσαν. Ὁ Οὐάιτκομπ μετὰ τὴν πρᾶξιν του ἐδραπέτευσεν· ἀλλὰ συλληφθεὶς ἤχθη δέσμιος εἰς τὸ σπήλαιον καὶ ὁμολογήσας τὰ πάντα ἔμενε κρατούμενος ἐν αὐτῷ. Παρὰ πᾶσαν προσδοκίαν ὁ Τρελλῶν ἑθεραπεύθη ἐκ τοῦ τραύματός του χάρις εἰς τὰς φροντίδας τοῦ ἐπίτηδες μεταβάντος εἰς τὸ ἄντρον ἀδεία τῆς Κυβερνήσεως Ἀγγλοῦ χειρουργοῦ Ῥόμπερτ Τῶδάλ καί, ἀφοῦ ἀπέλυσε μεγαθύμως ἀβλαβῆ τὸν δολοφόνον, ὡς ἀνεπιγνώστως ἐνεργήσαντα, ἀπεφάσισε νὰ φύγῃ διὰ νὰ μὴ πέσῃ θύμα νεωτέρας ἐπιβουλῆς¹. Ἡ φιλέδικος Κυβέρνησις δὲν ἐδείκνυτο πρόθυμος νὰ ἐπιτρέψῃ αὐτῷ τὴν ἀναχώρησιν· ἀλλ' ἐμεσολάβησεν ὁ Ἀγγλος ναύαρχος Ἀμιλτων, τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ εἰρημένου Ἀγγλοῦ χειρουργοῦ, καὶ ἀφθεὶς ἐλεύθερος, ἀπῆλθε μετὰ τῆς συζύγου του εἰς Κεφαλληνίαν, ὅπου διέτριψεν ἐπὶ τινὰ χρόνον. Οὕτω δὲ τὸ πολυθρύλητον σπήλαιον περιῆλθεν ἐπὶ τέλος εἰς τὴν ἐξουσίαν τῆς Κυβερνήσεως, τῆς ὁποίας ὁμῶς διεψεύσθησαν αἱ ἄπληστοι προσδοκίαι, διότι οὐδεὶς θησαυρὸς ἀνευρέθη ἐκεῖ πλὴν τῶν ἐναποτιθεμένων χάριν ἀμύνης ὄπλων καὶ ζωοτροφιῶν.

Ἐν τῷ μεταξύ τῶν ἡμερῶν τούτων ὁ Ὀδυσσεὺς ἀπομονωθεὶς ἐπιτηδείως ὑπὸ τοῦ Γκούρα εἶχε μεταχθῆ, ὡς εἶπομεν, εἰς τὴν κατὰ τὸν δῆμον Πέτρας ἐν Βοιωτίᾳ μονὴν τοῦ ὀσίου Σεραφεῖμ, τὴν λεγομένην τῆς Δομποῦς, καὶ ἔμενεν ἐκεῖ ἐν περιορισμῷ, ἀποσταλεὶς μάλιστα ἀλυσίδετος, ὡς λέγει ὁ Σπηλιάδης. Ἡ χορηγηθεῖσα αὐτῷ ἐπιβουλος ἐν ἀρχῇ ἐλευθερία περιεστέλλετο ἤδη καὶ οἱ ἐχθροί, εἰς ὧν τὰς χεῖρας εὗρίσκετο, παρημέλουν ὁσημέραι τὰ προσχήματα, ἀποκαλύπτοντες τοὺς ἀληθεῖς αὐτῶν σκοπούς. Ὁ Ὀδυσσεὺς ἤρχισε τότε νὰ προαισθάνηται τὴν τύχην του, κατανοῶν τὴν δολιότητα τῶν ἐχθρῶν του. Καὶ αὐτὸς προῦβαλε τὴν ἀπαίτησιν ὅπως δικασθῆ διὰ νὰ δυνηθῆ ν' ἀπολογηθῆ, ἀλλ' εἰς μάτην. Ἀπὸ τῆς προσωρινῆς αὐτοῦ ἐν τῇ μονῇ εἰρκτῆς, ἧτις δὲν ἐθεωρεῖτο πολὺ ἀσφαλῆς, μετηνέχθη ὁ Ὀδυσσεὺς κατὰ διαταγὴν τοῦ Γκούρα εἰς Ἀθήνας καὶ καθεῖρθη ἐντὸς τοῦ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ὑψηλοῦ φραγ-

¹ Ὁ Οὐάιτκομπ οὗτος παρέμενεν ἐν Ἑλλάδι ἀγωνιζόμενος μετὰ τῶν φιλελλήνων, ἐτραυματίσθη δὲ σοβαρῶς ἐν τῇ κατὰ τὸ Φάληρον αἰματηρᾷ μάχῃ.

κικοῦ πύργου, ὅστις διεσφῆζετο εἰσέτι πρὸ εἰκοσιπενταετίας. Οὐδὲ τὸ γένος σεβασθέντες αὐτοῦ οὐδὲ τὴν θέσιν οὐδὲ τὰς προτέρας πρὸς τὴν πατρίδα ἐκδουλεύσεις καὶ τὰ εὐκλεῆ του κατορθώματα οἱ σκληροκάρδιοι ἐχθροὶ του ἐνήργησαν τὴν μεταφορὰν του πανηγυρικῶς καὶ ὁ ἦρος τῆς Γραβιάς εἰς τὴν πόλιν, ἧς ἐχρημάτισεν ἀρχηγὸς καὶ προστάτης καὶ εἰς ἣν ὠνειροπόλησεν ἐν τῇ ὀργῇ του νὰ εἰσέλθῃ θριαμβευτικῶς ὡς ἀμειλικτος τιμωρὸς, εἰσῆλθεν ἀπεναντίας σιδηροδέσμιος, κατησχυμμένος καὶ συντετριμμένος ὑπὸ τὰς ὕβρεις καὶ τοὺς ἐμπτυσμούς τοῦ ὄχλου, οἰκτρὸν συντριμμα καταπεσόντος μεγαλείου!

Τὰ τῆς μεταφορᾶς ταύτης καὶ καθεῖρξεως τοῦ Ὀδυσσεῶς εἰς Ἀθήνας χρῆζουσιν εὐρυτέρας ἀναπτύξεως καὶ ἐξηγήσεως, ἧτις θὰ διαφωτίσῃ ἐν μέρει καὶ τὰ κατόπιν γεγονότα. Ἡ μεταφορὰ ἐγένετο ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ὑπῆρχε φόβος ἀποδράσεως ἢ καὶ ἀρπαγῆς τοῦ ἐπισήμου δεσμώτου. Ἦδη ὁ Γκούρας ἀπὸ τῆς 30 Ἀπριλίου ἔγραφε πρὸς τὴν Κυβέρνησιν· « Τὸν Ὀδυσσεῖα εἶχον στείλει εἰς τὸ μοναστήριον Δομπῶ δι' ἀσφάλειαν » πλὴν καὶ ἐκείθεν ἤρχισε νὰ διοργανίξῃ σπειρῶν χρήματα εἰς τοὺς » στρατιώτας, νὰ τοὺς ἀπατήσῃ καὶ νὰ καταφύγῃ εἰς τὰ πρῶτά του » σχέδια. Ἀφοῦ δ' ἐπληροφορήθη ὅτι καὶ ἀλληλογραφίαν εἶχε μὲ τοὺς » ἐκ Πελοποννήσου ἐξερχομένους Ῥουμελιώτας νὰ τὸν ὑπερασπίσωσι καὶ » νὰ τὸν ἀσφαλίσωσι εἰς καταφύγιον ἄσυλον, ἔπεμψα στρατιώτας καὶ » τὸν παρέλαβα σιδηροδέσμιον καὶ τὸν ἀπήγαγον εἰς τὸ φρούριον τῶν » Ἀθηναίων πρὸς ἀσφάλειαν, ἢ δὲ Κυβέρνησις ἄς ἀποφασίσῃ περὶ αὐτοῦ¹. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὰς ἐνεργείας τοῦ Ὀδυσσεῶς πρὸς διαφθορὰν τῶν φυλάκων του, οὐδὲν τὸ ἀπίθανον, διότι αὐταὶ ἦσαν φυσικώταται καὶ ἐπιτετραμμένα· εἰς ἄνθρωπον συναισθανόμενον ὅτι εἶχε περιπέσει εἰς χεῖρας τῶν θανασίμων ἐχθρῶν του, σύμφωνοι δ' ἄλλως μὲ τὸν πολυμήχανον τοῦ δεσμώτου χαρακτῆρα· περὶ δὲ τῶν συνεννοήσεων αὐτοῦ μὲ τοὺς Ῥουμελιώτας ἢ μᾶλλον περὶ τῶν ὑπὲρ αὐτοῦ διαθέσεων τῶν τελευταίων τούτων ἔχομεν καὶ ἄλλας ἐπικυρωτικὰς μαρτυρίας. Ὁ γράψας ἱστορίαν τῆς Ἐπαναστάσεως Σουλιώτης Κουτσογιάννης μαρτυρεῖ τὰ ἐξῆς· « Καθ' ἣν » ἐποχὴν διεφυλάττετο ὁ Ὀδυσσεὺς εἰς τὴν μονὴν τοῦ Δομποῦ, οἱ ἐν » Πελοποννήσῳ ὀπλαρχηγοὶ Ῥουμελιώται καὶ Σουλιῶται, μετὰ τὴν ἐν » Κρομμυδίῳ μάχην, μαθόντες τὴν στενὴν πολιορκίαν τοῦ Μεσολογγίου, » ἀπεφάσισαν νὰ τρέξουν εἰς βοήθειαν αὐτοῦ καὶ τῶν ἐν αὐτῷ συγγενῶν

¹ Ἰδὲ Σπηλιάδου Ἀπομνημονεύματα, σελ. 417.

» καὶ πατριωτῶν, ἐκστρατεύσαντες δὲ ὁ τε Καραϊσκάκης, Κώστας Μπό-
 » τσαρης καὶ λοιποὶ Σουλιῶται, Τζαβέλλαι, Δρακέοι, Κουτσοκίεοι, Ζερ-
 » βέοι, Δαγκλέοι, Βεϊκέοι, Μαλαμάται καὶ λοιποὶ στρατιῶται, οἵτινες διὰ
 » πλοιαρίων ἐκ τοῦ Λουτρακίου διέβησαν εἰς τὸ Δίστομον· οἱ ὀπλαρχηγοὶ
 » οὗτοι φθάσαντες εἰς τὴν Βοιωτίαν ἐπληροφόρηθησαν ὅτι ὁ Γκούρας
 » ἔχει πεφυλακισμένον τὸν Ὀδυσσεύς, πρὸς τὸν ὁποῖον (πρὸς τὸν Γκούραν
 » δηλαδή) ἀποταθέντες ἐξήτήσαντο τὴν ἀπελευθέρωσίν του. Μάλιστα
 » δὲ ὁ Κώστας Μπότσαρης, Καραϊσκάκης καὶ λοιποὶ ὀπλαρχηγοὶ Σου-
 » λιῶται εἶχαν κατὰ τοῦτο πολλὴν ἐπιμονήν». Μετὰ τῶν Μποτσαραιῶν
 ὁ Ὀδυσσεὺς συνεδέετο ἀνέκαθεν διὰ στενῆς φιλίας, ἐκδηλῶν ἰδίως ἀγά-
 πην καὶ θαυμασμὸν ἀνυπόκριτον πρὸς τὸν ἥρωα Μᾶρκον. Ὁ Καραϊσκά-
 κης δὲ ἔδειξε ὑπὲρ πάντας ἐνδιαφέρον μέγιστον καὶ μετῆλθε πᾶν μέσον
 πρὸς σωτηρίαν τοῦ παλαιοῦ του φίλου καὶ συστρατιώτου. Τὴν 25 Μαΐου
 ἔγραψεν ὁ Γκούρας ἐξ Ἀθηνῶν πρὸς τὴν Κυβέρνησιν· « Ὁ Καραϊσκάκης
 » ἐρχόμενος ἐδῶ ἤρχισε νὰ φωνάζῃ διὰ τὸν Ὀδυσσεύς, νὰ κάμῃ ἐπανά-
 » στασιν εἰς τὸν κόσμον καὶ ἄλλα ἀπερίγραπτα· ὠμίλησε καὶ τὸν ἀδελ-
 » φόν του Γιαννάκη καὶ ἐσύναξεν ὄλον τὸν στρατὸν τοῦ Ὀδυσσεύς,
 » ὅστις ἦτο μὲ ἡμᾶς· ἔκαμε δὲ φατρίας καὶ μ' ἄλλους καὶ δίδει σαράντα
 » καὶ πενήντα γρόσια εἰς τοὺς παλαιούς στρατιώτας μας νὰ ὑπάγουν
 » μ' αὐτόν». Καὶ τὸν μὲν Καραϊσκάκη ἐξώθει παρεκτὸς τοῦ φιλικοῦ
 ἐνδιαφέροντος καὶ ἢ ἐκ τῆς ὁμοιοπαθείας συμπάθειαι· διότι καὶ αὐτὸς
 εἶχεν ὑποπέσει εἰς τὸ αὐτὸ ἀμάρτημα, ἐπομένως ἦτο κριτὴς ἐπιεικέστε-
 ρος· ἄλλως τε δὲ καὶ αὐτὸς εἶχε καταδιωχθῆ λυσσῶδῶς ὑπὸ ἰσχυρῶν
 ἐχθρῶν. Ἀμφότεροι ὁ τε Καραϊσκάκης καὶ ὁ Ὀδυσσεὺς εἶχον πρὸς τοὺς
 ἄλλοις ἀφορισθῆ δι' ἐκκλησιαστικῶν ἐπιτιμιῶν ὡς προδόται τῆς πατρί-
 δος. Εἶναι γνωστὴ ἡ περὶ τούτου ἐπιστολὴ τοῦ Καραϊσκάκη· ὁ δὲ Ὀδυσ-
 σεὺς μετὰ τὸν φόνον τοῦ Νούτσου καὶ τοῦ Παλάσκα οὐ μόνον καθρέθη,
 προκηρυχθεὶς παρὰ τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἀμοιβῆς πεντακισχιλίων
 γροσίων διὰ τὸν φόνον αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀφωρίσθη ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῆς
 θρησκείας, ὄντος τότε ἐπισκόπου Ἀνδρούσης, Ἰωσήφ. Ἄλλως τε ὁ Καραϊ-
 σκάκης ἀνεξαρτήτως τούτου δὲν ἠρέσκετο βέβαια ν' ἀποκτήσωσιν οἱ
 ἀποτελοῦντες τὴν Κυβέρνησιν πολιτικοὶ ἄνδρες τοιαύτην ἐξουσίαν, ὥστε
 νὰ συλλαμβάνωσι καὶ νὰ τιμωρῶσιν ἐπιφανεῖς καὶ ἰσχυροὺς ὀπλαρχη-
 γούς, ἔστω καὶ πταίσαντας. Ἀφ' ἑτέρου ὁ Καραϊσκάκης, φιλόδοξος καὶ
 διπλωμάτης, ἐγίνωσκεν ὅτι διὰ τῆς διαγωγῆς του προσηταιρίζετο τοὺς
 φίλους καὶ ὀπαδούς τοῦ Ὀδυσσεύς. Οἱ δὲ ἄλλοι Ῥουμελιῶται καὶ Σου-

λιῶται ὀπλαρχηγοὶ ἐπεθύμουν τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ Ὀδυσσεύς οὐ
 μόνον ἐκ συμπάθειας πρὸς αὐτόν, μεθ' οὗ συνεδέοντο οἱ πλείστοι διὰ
 παλαιᾶς φιλίας, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἀντιπαθείας καὶ φθόνου πρὸς τὸν Γκούραν,
 ὅστις ἄσχημος ἐντελῶς κατὰ τὴν ἑναρξιν τοῦ ἀγῶνος, μὴ ἀνῆκων εἰς γνω-
 στήν καὶ ὀνομαστήν ἄρματωλικὴν οἰκογένειαν, ἀνυψώθη διὰ μιᾶς ὑπο-
 σκελίσας τὸν πρῶτον ἀρχηγὸν καὶ εὐεργέτην του. Ὑπεβλέπετο δ' ἐν γένει
 ὁ Γκούρας παρὰ τῶν στρατιωτικῶν διὰ τὴν ὑπέροχον περιωπὴν, εἰς ἣν
 ἀνῆλθε βραγδαίως, διὰ τὴν προτίμησιν καὶ τὴν ἐμπιστοσύνην, ἣν ἐδεί-
 κνυε πρὸς αὐτόν ἡ Κυβέρνησις ἰδίως μετὰ τὰς ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ
 τῶν ἀνταρτῶν ἐπιτυχίας του καὶ διὰ τὸ ἀπονειμηθὲν εἰς αὐτόν ἀξίωμα
 τῆς ἀρχιστρατηγίας. Αἱ φανεραὶ αὐταὶ συμπάθειαι τῶν ὀπλαρχηγῶν ὑπὲρ
 τοῦ Ὀδυσσεύς καὶ ἰδίως τὸ ὑπὲρ αὐτοῦ μέγα ἐνδιαφέρον τοῦ τολμηροῦ
 καὶ ῥιψοκινδύνου Καραϊσκάκη συνετέλεσαν βεβαίως τὰ μάλα εἰς τὴν ἀπό-
 φασιν τοῦ Γκούρα, ὅπως ὅσον τάχιστα ποιήσῃται ἐκποδῶν τὸν ἐχθρόν του.

Ὁ Ὀδυσσεὺς διέμενε καθειργμένος ἐν τῇ Ἀκροπόλει περὶ τὸν ἕνα
 μῆνα. Ὁ θάνατος αὐτοῦ εἶχεν ἤδη ἀποφασισθῆ. Ἐν πρώτοις ὁ Ὀδυσ-
 σεὺς ἦτο πλέον κάρφος εἰς τὰ ὄμματα τοῦ Γκούρα· εἶδομεν ἐκ τῶν
 παρατεθέντων ἐγγράφων ὁποῖον μῖσος ἐφώλευεν εἰς τὰ στήθη τοῦ τελευ-
 ταίου τούτου κατὰ τοῦ πρῶτον ἀρχηγοῦ του· ἐν τῇ θανασίμῳ μεταξύ
 τῶν δύο ἐκείνων ἀνδρῶν μονομαχίᾳ εἰς ἐκ τῶν δύο ἔπρεπε νὰ πέσῃ νεκρός·
 τοῦτο ἐπέβαλεν ἡ αὐτοσυντηρησίαι. Εἰς ὁ σημεῖον δ' εἶχον φθάσει τὰ πρά-
 γματα ἢ συνδιαλλαγῆ τοῦ Ὀδυσσεύς μετὰ τῶν λοιπῶν ἐχθρῶν του δὲν
 ἦτο πλέον δυνατὴ. Ὁ Ἀνδρούτσος δὲν ἦτο ἐκ τῶν ἀμνηστευόντων
 τοιαύτας ὕβρεις καὶ καταδρομάς, εἶποτε δὲ ἀνέκτα τὴν ἐλευθερίαν του,
 βεβαίως ἤθελε προβῆ μέχρι τῶν ἐσχάτων, ὅπως κορέσῃ τὸ ἄγριον αὐτοῦ
 πάθος. Διὰ πάντας τούτους τοὺς λόγους παρίστατο ἀνάγκη ὅπως ὁ ἐπί-
 φοβος ἐχθρὸς ὄξοντωθῆ ὅσον τάχιστα.

Διὰ τίνος τρόπου ὅμως; Ὅπως περιβληθῆ ὁ φόνος αὐτοῦ τύπον τινὰ
 νομιμότητος, ἔπρεπε νὰ προηγηθῆ δίκη ἢ κἂν πρόσχημά τι αὐτῆς.
 Πλὴν οὐδὲ τοῦτο ἦτο δυνατόν· ἄλλως τε δὲν ἦτο οὔτε σώφρων. Ἡ δίκη
 θὰ ἔδιδε καιρὸν εἰς τὴν δημοσίαν γνώμην ὅπως ἐκφρασθῆ, ἀφεύκτως
 δ' ἤθελον προβῆ εἰς τὸ μέσον συνήγοροι καὶ μάλιστα συνήγοροι ἰσχυροὶ
 τοῦ κατηγορουμένου καὶ ἤθελον ἀναρριπισθῆ τὰ πάθη, ὧν ἡ λαίλαψ θὰ
 συμπάρεσεν ἴσως τὴν ἀνίσχυρον Κυβέρνησιν, ἣτις συνεκλονεῖτο τότε ὡς
 δόναξ ἐν τῷ μέσῳ τῆς πολεμικῆς καταιγίδος. Καὶ ὁ καιρὸς πλὴν τούτου
 δὲν ἦτο κατάλληλος διὰ τοιαύτας δίκας, καθ' ἃς ἡμέρας ὁ Αἰγύπτιος

στρατηλάτης νικηφόρος περιήρχετο τὴν Πελοπόννησον δῆων καὶ σφάζων. Ὅθεν ὑπελείπετο ἡ ὑποκεκρυμμένη δολοφονία καὶ ταύτης ἐγένετο χρῆσις.

Πρὸ τοῦ φόνου ὁμως ὁ ταλαίπωρος δεσμώτης ὑπέστη φρικώδη βασανιστήρια. Περὶ τούτου ἐλάχιστοι καταλείπονται δισταγμοί, διότι πᾶσαι αἱ μαρτυρίαι αἱ ἔγγραφοι καὶ αἱ ἐκ παραδόσεως συμπίπτουσι καὶ συμφωνοῦσι περὶ τὸ κεφάλαιον τοῦτο. Οἱ δῆμιοί του μετὰ τὴν ἐν Κωρυκίῳ διάψευσιν τῶν ἐλπίδων των μετεχειρίσθησαν σκληρὰς βασάνους διὰ τὴν ἀποσπάσασιν παρ' αὐτοῦ τὴν ὁμολογίαν περὶ τοῦ μέρους, ὅπου, κατὰ τὴν πεποιθήσιν των, εἶχε κρύψει τοὺς θησαυροὺς του. Ἄλλ' εἶχε τῶ ὄντι θησαυροὺς ὁ Ὀδυσσεύς; Κατὰ τὰς ἐκμυστηρεύσεις τοῦ Τρελλῶνῃ πρὸς τὸν Ξένον τὰς περιεχομένας εἰς τὰς ἀνωτέρω μνημονευθείσας Ἀναμνήσεις, ὁ Ὀδυσσεύς βοηθὸν ἔχων καὶ αὐτὸν τὸν Τρελλῶνῃ, ἔθαψε νύκτα τινὰ εἰς χῶρον ἔρημον παρὰ τὰς Θήβας τὸ ποσὸν δέκα πέντε χιλιάδων ἀγγλικῶν λιρῶν εἰς αὐστριακὰ δουβλόνια! Πλὴν μεθ' ὅλας τὰς λεπτομερείας, δι' ὧν περιγράφεται ὁ μυθιστορικὸς αὐτὸς ἐνταφιασμὸς, ἐπιτρέπεται ἡμῖν νὰ παράσχωμεν ἐλάχιστην εἰς τὴν ἀφήγησιν πίστιν· περὶ τῆς σοβαρότητος αὐτῆς δύναται ὁ ἀναγνώστης νὰ συμπεράνη καὶ ἐκ τούτου, ὅτι εἰς τὴν αὐτὴν σελίδα ἀναγράφεται ἕτερος ἐνταφιασμὸς νυκτερινὸς εἰς ἔρημον μέρος ὑπὸ τοῦ Ὀδυσσεῶς γεγόμενος, πάντοτε τῇ βοηθείᾳ τοῦ Τρελλῶνῃ, τὰ χωσθέντα δ' αὐτοῦ ἦσαν πολυάριθμα τιμαλφῆ ἀρχαιολογικὰ ἀντικείμενα καὶ καλλιτεχνήματα, ἅτινα εἶχεν ὁ Ὀδυσσεύς συνάξει ἐκ τῶν πέριξ, ὡς νὰ ἦσαν τὰ τοιαῦτα ἀντικείμενα ἄφθονα καὶ προσιτὰ εἰς τὸν βουλόμενον κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους καὶ ὡς νὰ εἶχε καιρὸν ὁ Ὀδυσσεύς νὰ καταγίνηται τότε εἰς ἀρχαιολογικὰς ἐρεῦνας καὶ εἰς καταρτισμὸν καλλιτεχνικῶν συλλογῶν. Ἄλλως τε, ἐὰν εἶχέ που κεκρυμμένον θησαυρὸν ὁ Ὀδυσσεύς, θὰ ἐφρόντιζεν ὅπωςδῆποτε πρὸ τοῦ θανάτου του ν' ἀνακοινώσῃ τὴν ὑπαρξίν αὐτοῦ εἰς τὴν σύζυγόν του, χάριν τῆς οἰκογενείας του καὶ τοῦ μονογενοῦς τέκνου του. Ἀπεναντίας εἶναι γνωστὸν καὶ βέβαιον ὅτι ἡ Καπετάνισσα, ἡ σύζυγος τοῦ Ὀδυσσεῶς, ἔζησεν ἕως τέλους περίπου τοῦ βίου της ἐν πενίᾳ καὶ στερήσει. Μετὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ Κυβερνήτου ἀπενεμήθη αὐτῇ καὶ τῶ υἱῷ της σύνταξις ἐκ 47 φοινίκων, τὸ δὲ ποσὸν τοῦτο ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ὅθωνος κῆξήθη εἰς δραχμὰς 60!¹ Ὁ νεαρὸς υἱὸς τοῦ Ὀδυσσεῶς ἐπέμφθη εἰς

¹ Εἶναι ἄπορον πῶς ὁ Ὅθων ὁ τιμῶν τοὺς ἀνδράς τοῦ Ἀγῶνος καὶ τὴν μνήμην αὐτῶν ἐφάνη ἐπιλήσμων πρὸς τὴν χήραν τοῦ Ἀνδρούτσου. Τοῦτο ἔγραψε καὶ ὁ Κ. Σάβας ἄλλοτε εἰς τινὰ περὶ Ὀδυσσεῶς Ἀνδρούτσου μονογραφίαν του,

Μόναχον μετ' ἄλλων τέκνων ἀγωνιστῶν πρὸς ἐκπαίδευσιν δαπάναις τοῦ ἀειμνήστου βασιλέως τῆς Βαυαρίας Λουδοβίκου, μικρὸν μετὰ τὴν κάθοδον τοῦ βασιλέως Ὅθωνος εἰς Ἑλλάδα· τοῦτον δὲ παρηκολούθησε καὶ ἡ μήτηρ του. Ἄλλ' ἐκεῖ ὁ νεαρὸς τοῦ Ὀδυσσεῶς γόνος Λεωνίδας ἀπέβιωσεν ἐν ἡλικίᾳ δώδεκα ἐτῶν, μεγαλοπρεπῶς κηδευθεὶς παρὰ τῆς βασιλείσσης τῆς Βαυαρίας¹. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ μόνου τέκνου της ἡ δύστηνος μήτηρ ἐπανάκαμψεν εἰς Ἑλλάδα καὶ ἔζησε συντηρουμένη ἐκ τῆς παρεχομένης αὐτῇ πενιχρᾶς συντάξεως, κατοικοῦσα ἐν τῇ συνοικίᾳ Πλάκας. Μόνον μετὰ τὴν Ὀκτωβριανὴν μεταπολίτευσιν, προτάσει τοῦ Ἐπαμεινώνδου Δεληγεώργη καὶ τοῦ Δημητρίου Καλλιφρονᾶ ἡ Ἑθνικὴ

δημοσιευθεῖσαν ἐν τῷ Γ' τόμῳ τῆς Χρυσολίδος. «Ὁ Ὅθων, ὅστις ἐπρόφερε » πάντοτε μετὰ σεβασμοῦ τὸ ὄνομα τοῦ θύματος τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἡγόραζε » τὴν μὲν σπάθην τοῦ ἥρωος τῆς Γραβιᾶς ἀντὶ 4,000 δραχμῶν, τὰς δὲ παλάσκας καὶ πιστόλας του ἀντὶ 3,000, οὐ μόνον ἀπῆξίου ἐπισήμου ταφῆς τὰ ὄσῃ » του, ἀλλ' οὐδέποτε ἠθέλησε νὰ δοθῇ εἰς τὴν λιμοκτονοῦσαν χήραν μισθὸς » φαλαγγίτου ὑπολοχαγοῦ».

¹ Ἐπὶ τοῦ τάφου αὐτοῦ ἐχαράχθη ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή συντεθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἐπιφανοῦς φιλέλληνος Θεοφίλου·

«Ἐνθάδε κεῖται Λεωνίδας, ἔκγονος Ἀνδρούτσου, υἱὸς Ὀδυσσεῶς, πρὸ τῆς » ἡθῆς ἀποθανὼν ἐν Μονάχῳ τὴν 11 Δεκεμβρίου 1836 Τὸν τάφον αὐτοῦ ἀνέ- » στησε παλαιὸς τις φιλέλληνας, Λουδοβίκος ὁ τῆς Βαυαρίας βασιλεὺς».

Ἐπονται δὲ οἱ ἐξῆς στίχοι·

- «Εἰμὶ θάλος πολυπενθὲς, ὑπ' ἀνδρῶν βλαστὲν ἀρίστων,
- » Οἵτινες ἀντ' ἀρετῆς ἔργ' ὀδυνῆρὰ πάθον.
- » Τὸν γὰρ πάππον ἐλὼν νηλεῶς ἐφόνευσ' ὁ τύραννος,
- » Οὐ βία, ἀλλὰ δόλω, φάρμακα λυγρὰ διδούς.
- » Τὸν δ' αὖ γεννητῆρα, τὸν ἐν πολέμοις ἀδάμαστον
- » Ἐχθροδαποί πύργου κρήμινισαν ἐκ μεγάλου.
- » Μήτηρ δ', ἡ Παρνασσῶ ἐνὶ σπηλαίοις μ' ἔτικτεν
- » Ἐνθάδε δωδεκάτη κλαῦσεν' ἀποφθίμενον».

² Ἦτο δὲ τὸ μερικίον τοῦτο τὸ γεννηθὲν ἐν τῷ Κωρυκίῳ καὶ βαπτισθὲν ὑπὸ τοῦ γέροντος Πανουρᾶ (ὅστις ἐστεφάνωσεν ὡς κουμπάρου καὶ τὴν ἀδελφὴν τοῦ Ὀδυσσεῶς Ταρσίτσαν μετὰ τοῦ Τρελλῶνῃ) πεπορικισμένον ὑπὸ πολλῆς εὐφύιας καὶ ὡμοίαζε πολὺ πρὸς τὸν πατέρα του· ὅθεν, ὡς λέγεται, ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν αὐτοῦ ὀδηγηθεὶς ὁ ζωγράφος καὶ ἐκ τῶν πληροφοριῶν τῶν φίλων καὶ τῶν συναγωνιστῶν τοῦ πατρὸς του, ἠδυνήθη νὰ κατασκευάσῃ τὴν γνωστὴν εἰκόνα τοῦ Ὀδυσσεῶς μετὰ τὸν ἀρειμάνιον μύστακα καὶ τὸ λάσιον στήθος. Ἐν τούτοις κατ' ἄλλους τινὰς ἢ ἐν λόγῳ εἰκῶν εἶναι πάντῃ ἀνόμοιος πρὸς τὴν ἀληθῆ φυσιογνωμίαν τοῦ Ὀδυσσεῶς. Ὁ κ. Κ. Ράδος ἐν τῷ τελευταίῳ ἐκδοθέντι πανηγυ-

Συνέλευσις ἀπένειμεν εἰς τὴν χήραν τοῦ Ἀνδρούτσου σύνταξιν ἐκ διακοσίων κατὰ μῆνα δραχμῶν, τοιοῦτοτρόπως δὲ τὰ ἔσχατα τοῦ βίου διήλθεν ἐν σχετικῇ ἀνκκουφίσει. Ὡστε τὰ περὶ τῶν θησαυρῶν τοῦ Ὀδυσσεῶς λεγόμενα ἦσαν μυθῶδη, μᾶλλον δ' ἐπιτρέπεται ἡμῖν νὰ εἰκάσωμεν ὅτι τὴν ἰδιαιτέραν αὐτοῦ χρηματικὴν περιουσίαν ἠναγκάσθη νὰ δαπανήσῃ διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ ὑπ' αὐτοῦ διοικουμένου στρατιωτικοῦ σώματος κατὰ τὰ τελευταῖα δυσχερῆ καὶ πολυκύμαντα τοῦ βίου του ἔτη.

Ὁ φόνος τοῦ Ὀδυσσεῶς ἐτελέσθη ἐν τῷ Πύργῳ τῆς Ἀκροπόλεως τὴν νύκτα τῆς 4 πρὸς τὴν 5 Ἰουνίου. Εἶναι περιέργον εἰς τὸ ζοφερόν αὐτὸ καὶ τραγικὸν δράμα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου τοῦ δυσμοίρου πολεμάρ-

ρικῷ λόγῳ, ὃν ἀπήγγειλε κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν τῆς ἀναμνηστικῆς πλακῆς τῆς ἐν Ἀστρεὶ Β' Ἐθνικῆς τῶν Ἑλλήνων Συνελεύσεως, ἀναγράφει τὰ ἑξῆς: «Τὸ » μετὰ τὸν Κολοκοτρώνην ἐπισημότερον πρόσωπον ἐν τῷ στρατοπέδῳ ἦτο ὁ » Ὀδυσσεὺς Ἀνδρίτζου, ὅλως διάφορος τῆς παραδοθείσης ἡμῖν ἀτυχοῦς εἰκόνας. » Μὲ τὸ μέτριον καὶ μᾶλλον λεπτοφυῆ ἀνάστημά του, γλαυκὸς τοὺς ὀφθαλμούς, » ξανθός, εἶχε φωνὴν γυναικὸς καὶ τρόπους θωπευτικούς, ἀσυμβιβάστους πρὸς τὸ » ποῖαν τινα φρίκην ἐμπνέον ὄνομά του. Ἐγὼ αὐτὸς ἔτυχε ν' ἀκούσω ἐκ τῆς ἀφηγήσεως πρεσβυτέρων ὅτι ἡ φωνὴ τοῦ Ὀδυσσεῶς εἶχε πράγματι τι τὸ στρατηνὸς καὶ τὸ γυναικῶδες καὶ ὅτι πάντοτε τὸ ὕψος του ἦτο ἔμπλεον ὀξείας εἰρωνείας. Δύο τῶν περὶ αὐτοῦ ἀσχοληθέντων συγγραφέων ὁ Ζαμπέλιος καὶ ὁ Γούδας περιγράφουσι τὸ ἐξωτερικὸν αὐτοῦ ὡς ἑξῆς. Ὁ πρῶτος λέγει: «Ἦτο ὕψη- » λοῦ ἀναστήματος, εὐρωστος, εὐειδής, μὲ μύστακα καὶ ὄφρυς καὶ τρίχας ξανθὰς, » μὲ ὀφθαλμούς καστανοὺς, μὲ ὠτία μικρὰ καὶ λεῖα, μὲ ῥίνα λεπτὴν καὶ εὐθεῖαν, » μὲ στόμα μέτριον καὶ μὲ ὀδόντας μικροὺς. Ὁ δὲ δεύτερος: «Ἦτο ἀναστή- » ματος ὕψηλοῦ μᾶλλον καὶ τὰ μέγιστα συμμέτρου· δασύτριξ δὲ οὐ μόνον τὴν » κεφαλὴν, τὰς πλατείας ὄφρυς καὶ τοὺς δασεῖς μύστακας, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ » στέρνον. Εἶχε τὸ βλέμμα βλοσυρὸν καὶ συνωφρωμένον, ἐμφαίνον περινοίαν » καὶ τόλμην· ὀφθαλμούς καὶ τρίχας εἶχε καστανάς, ῥίνα λεπτὴν καὶ εὐθεῖαν, » μέτωπον προέχον, κεφαλὴν μεγάλην καὶ νῶτα εὐρέα. Αἱ δύο εἰκόνας διαφέ- » ρουσιν, ὡς βλέπει ὁ ἀναγνώστης· ἀλλὰ κατὰ τὴν γνώμην μου ἡ πρώτη εἶναι ἡ γνησιωτέρα, συμφωνοῦσα καὶ μὲ τὴν παράδοσιν. Ὁ Ζαμπέλιος ἄλλως τε ἦτο σύγχρονος, γνωρίσας προσωπικῶς τὸν Ὀδυσσεῶν ἐν Λευκάδι, ὡς ῥητῶς ἀναφέρει εἰς τὰ Προλεγόμενα τῆς τραγωδίας του. Ἐνῶ ἡ περιγραφή τοῦ Γούδα, καθὼς καὶ ἡ τοῦ κ. Παπαμιχαλοπούλου ἐν τῇ πραγματείᾳ του, ἐν ᾗ παριστᾷ τὸν Ὀδυσσεῶν ὡς τὴν προσωποποίησιν τῶν ἀντρείωμένων τοῦ δημοτικοῦ ἄσματος:

Ἦσαν βράχος εἶν' ἢ πλάταις του, ἴσαν κάστρ' ἢ κεφαλὴ του

Καὶ τὰ πλατεῖα τὰ στήθια του τοῖχος χορταριασμένους

ἔλκουσι τὴν ἔμπνευσιν ἐκ τῆς περὶ τῆς ἀνωτέρω ὁ λόγος κατὰ φαντασίαν πρωτοπογραφίας. Προσθέτει δὲ περὶ τῆς ἀλικῆς του ὁ Γούδας ὅτι «ἦτο εἰς μέγαν βα-

χου τὸ μέρος, τὸ ὁποῖον διεδραματίσαν τὰ πρωτοπαλλήκαρα. Ὁ Γκούρας ἦτο πρωτοπαλλήκαρον τοῦ Ὀδυσσεῶς, σφόδρα ἀγαπώμενος καὶ τιμώμενος ἄλλοτε παρ' αὐτοῦ¹, ὅστις εἶδομεν πῶς ἀνταπέδωκε τὰ τροφεία καὶ τὴν προστασίαν πρὸς τὸν εὐεργέτην του. Ὁ Γκούρας προσέλαβε κατόπιν, ἀρχηγὸς γενόμενος, ὡς πρωτοπαλλήκαρον τὸν Ἰωάννην Μαμούρην καὶ ὁ Μαμούρης πάλιν γενόμενος ὑπαρχηγὸς καὶ ὑποφρούραρχος τῆς Ἀκροπόλεως εἶχεν ὡς πρωτοπαλλήκαρον τὸν Παπακώσταν. Ὁ Μαμούρης καὶ ὁ Παπακώστας, ὁμοῦ μὲ τὸν ἀδιάλλακτον τοῦ Ὀδυσσεῶς ἐχθρόν, τὸν Μῆτρον τῆς Τριανταφυλλίνας (ἄλλοι λέγουσιν καὶ τῆ βοήθειά ἱερέως τινός, ἐνεργήσαντος ἐπὶ τοῦ ἀτυχοῦς δεσμώτου τὴν ὀδυνηροτάτην τῶν βασάνων), ἐξετέλεσαν τὴν στυγεράν πράξιν τῶν βασανιστηρίων καὶ τοῦ φόνου.

Εἶναι ἀξιοσημεῖωτον ὅτι περὶ ζήτημα σκοτεινὸν ὅπωςδῆποτε, οἷον τὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ὀδυσσεῶς, ἐπικρατεῖ παρὰ τοῖς ἱστορικοῖς τοῦ Ἀγῶνος πληρεστάτη ὁμοφωνία. Πάντες παραδέχονται ὅτι ὁ θάνατος αὐτοῦ ὑπῆρξε βίαιος καὶ ὅτι ἀπεφασίσθη ἐκ συνεννοήσεως μεταξὺ τοῦ Γκούρα καὶ τῆς Κυβερνήσεως. Ὁ ἱστοριογράφος τῶν Ἀθηνῶν Σουρμελῆς γράφει: «Οὗτος » συλληφθεὶς εἰς τὸν τόπον, ἐξ οὗ ἐξῆλθεν, (ἦν γὰρ πατρίς αὐτοῦ οἱ Λιβα- » νάτες), ἀποστέλλεται εἰς τὸ φρούριον τῶν Ἀθηνῶν, ἐνθα φυλακίζεται » εἰς τὸν μέγαν πύργον τῆς Ἀκροπόλεως, ὅστις καὶ ἐντεῦθεν δὲν ἔλειπε » νὰ μετέρχεται πᾶν μέσον εἰς ἀποδραπέτευσιν. Ἀλλ' εἰς τὰς 5 τοῦ » Ἰουνίου τοῦ 1825 ἔλαβε τελευτὴν τῆς ζωῆς του ἀξίαν ὧν ἔπραξε. Διὰ

» θμὸν χειροδύναμος, ὡσαύτως δὲ καὶ πηδητικός. Καὶ ὡς παράδειγμα τῆς χειρο- » δυναμίας του διηγοῦνται ὅτι ἠδύνατο νὰ τηρῆ συγχρόνως ἐξ ἐκάστης τῶν χει- » ρῶν ἀνηρτημένον ἀνὰ ἓνα παχὺν τράχον ἐκδερόμενον καὶ νὰ μὴ κουράζηται. » Ἀλλὰ καὶ τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο φοβοῦμαι μήπως εἶναι ἀπήχησις λαϊκῶν θρύλων περὶ τῆς ἐκτάκτου ῥώμης διαφόρων ὀρεσιβίων ἀνδρῶν καὶ ἰδίων ληστῶν. Εἰδικῶς τὸ ἤκουσα πολλάκις ἀναφερόμενον διὰ τοὺς περιφήμους ληστὰς Νταβέλην καὶ Κακαράπην. Τοῦ Ὀδυσσεῶς παρέχει τὴν ἑξῆς εἰκόνα ὁ Μένδελσον Βαρθόλδου: «Ἐρατὸς ἀνὴρ μέτριος τὸ ἀνάστημα καὶ ῥωμαλέος τὴν ἀναβολήν, » ξανθόκομος, εὐρυμέτωπος καὶ ὑπὸ δασείας ὄφρυς σκιάζων τοὺς ὀφθαλμούς αὐτοῦ, » εἶναι βραδὺς εἰς τὸ λέγειν καὶ ταχύς εἰς τὸ πράττειν. Θαυμάζων ἐλάλει ὁ λαὸς » περὶ τῆς ὠκυποδίας αὐτοῦ· ἡ κλέφτικη δ' αὐτῆ ἀρετῆ ἀνεμίμνησκε τὰς ὀμη- » ρικὰς μορφὰς Αἴαντος τοῦ Ὀϊλέως ἢ τοῦ ὀμωνύμου ἥρωος τῆς Ὀδυσσεΐας, » οὐτινος φρονίμως σκεπτόμενος ἐκαυχᾶτο ὅτι ἦν ἀπόγονος ὁ νέος Ὀδυσσεύς.»

¹ Εἶδομεν τι λέγει περὶ αὐτοῦ ἐν τῇ πρὸς τοὺς Γαλαξειδιώτας ἐπιστολῇ καὶ πόσον ἐγκωμιάζει τὴν ἀνδρείαν του ἐν τῇ ἐκθέσει περὶ τῆς μάχης τῶν Βασιλικῶν.

» διαταγῆς τῆς Κυβερνήσεως, ἐκδομένης κατ' αἴτησιν τοῦ Γκούρα, θανα-
 » τώνεται ἀποπνιγείς κατὰ μέσσην νύκτα καὶ ἀπὸ τοῦ πύργου καταρρί-
 » πτεται κατὰ γῆς. Ὁ ἐκτελεστής τοῦ θανάτου ἦτο ἱερεὺς στρατιωτι-
 » κός, ὅστις ἐξεδικήθη ἐναντίον αὐτοῦ, διὰ τὸ πρὸς τοὺς ἱερεῖς μῖσος,
 » καταδρομὴν καὶ κακὰ πραχθέντα παρ' ἐκείνου. Ὁ δὲ θάνατος οὗτος
 » ἐπλάσθη ἄλλως πως, διὰ τὰς τότε περιστάσεις. . . Ἐτάφη δὲ ὑπὸ
 » τοὺς πρόποδας τῆς Ἀκροπόλεως πρὸς βορρᾶν· τὰ λείψανα αὐτοῦ ἀνε-
 » κόμισεν ἡ σύζυγός του τῷ 1833. . . ».

Ὁ Μένδελσων Βαρθόλδου γράφει· « Ἀφοῦ ἐβασάνισαν αὐτὸν ἵνα δηλώσῃ
 » ποῦ εἶχε κρύψει τοὺς θησαυροὺς του — τὸ τίμημα τῆς προδοσίας του —
 » ἤγαγον αὐτὸν τέλος εἰς τὴν Ἀκρόπολιν καὶ καθειρζαν αὐτὸν ἐν τῷ
 » δεξιᾷ τῶν Προπυλαίων ἐνετικῷ πύργῳ. Ἐκεῖ παρὰ τὰ ἐρείπια τῆς
 » Ἀπτέρου Νίκης εὐρέθη χαμαὶ τὴν 16 Ἰουλίου 1825¹ συντετριμμένα
 » ἔχων τὰ μέλη καὶ ὁ λαὸς διηγείτο εἰς τοὺς ἐρωτῶντας ξένους ὅτι ἐκρη-
 » μνίσθη ἀποπειραθεὶς νὰ δραπετεύσῃ. Οἱ μεμνημένοι ὅμως ἐγίνωσκον
 » ὅτι εἶχε πνιγῆ καὶ ριφθῆ ἀπὸ τῶν ἐπάλλξεων τοῦ πύργου κατὰ διατα-
 » γὴν τοῦ Γκούρα καὶ ὅτι ἡ Κυβερνησις τοῦ Κουντουριώτου ἔκλεισε τοὺς
 » ὀφθαλμούς, ὅτε ὁ πιστὸς θεράπων ἀπηλλάγη βιαίως τοῦ κινδυνώδους
 » αὐτοῦ ἀντιπάλου». Ὁ Τρικούπης ἀφηγεῖται ὡς ἀκροῦτως τὸ γεγο-
 » νός· « Μετεκομίσθη εἰς τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν, ἐφυλακίσθη ἐν τῷ
 » ἐκεῖ πύργῳ, ἐβασανίσθη πρὸς ἀνακάλυψιν τῆς παρουσίας του καὶ τὴν
 » νύκτα τῆς 4 Ἰουλίου ἐπνίγη καὶ ἐρρίφθη νεκρὸς ἄνωθεν τοῦ πύργου·
 » εὐρέθη δὲ τὸ πτώμα του τὴν ἐπιούσαν ἐπὶ τοῦ λιθοστρώτου ἰθάφους
 » τοῦ ναοῦ τῆς Ἀπτέρου Νίκης. Ἄλλ' ἐχρειάζετο ἡ μισοφονία νὰ περι-
 » καλυφθῆ· διὸ παραμορφώσαντες οἱ ἔνοχοι τὴν ἀλήθειαν διέδωκαν ὅτι
 » ἐκόπη τὸ σχοινίον, δι' οὗ ἐδέθη ἀυθόρμητος ὁ Ὀδυσσεύς, καὶ ὅτι πεσὼν
 » κατὰ γῆς ἀπέθανεν· ἠθέλησαν δὲ καὶ νὰ δικαιώσωσι τοὺς λόγους των
 » καὶ δι' ἰατρικῆς νεκροφίας, ἀλλὰ καὶ ἐντεῦθεν οὐδὲν ἐξήχθη εἰς περικά-
 » λυψιν τῆς μισοφονίας». Ὁ Φίνλαιῦ (History of the Greek Revolu-
 » tion, ἐν τόμῳ Β', σελ. 92—83) γράφει· « Ἐφυλάσσετο δεσμώτης ἐν
 » τῇ Ἀκροπόλει ἕως ὅτου τὰ καταστρεπτικὰ μέτρα τοῦ Κουντουριώτου

¹ Καὶ ὁ Μένδελσων Βαρθόλδου καὶ ὁ Φίνλαιῦ σφάλλονται περὶ τὴν χρονολογίαν σημειοῦντες ὡς ἡμέραν τοῦ θανάτου τοῦ Ὀδυσσεῶς τὴν 16 Ἰουλίου ἐ. ν. καθὼς καὶ ὁ Τρικούπης, ἐξ οὗ οἱ ἀνωτέρω ἠρύσθησαν τὴν χρονολογίαν. Ὁ Ὀδυσσεὺς ἐθανατώθη τὴν νύκτα τῆς 4 πρὸς τὴν 5 Ἰουνίου καὶ οὐχὶ Ἰουλίου.

» καὶ τοῦ Κωλέττου ἐξήγειραν τὴν γενικὴν ἀγανάκτησιν. Ὁ Γκούρας
 » τότε ἐφοβήθη μήπως ὁ Ὀδυσσεὺς δραπετεύσῃ καὶ ἀνακτῆσθαι τὴν προ-
 » τέραν δύναμιν, τὸ συμφέρον ὑπερίσχυσε μᾶλλον ἢ ἡ εὐγνωμοσύνη καὶ
 » ὁ Ὀδυσσεὺς ἐθανατώθη τὴν νύκτα τῆς 16 Ἰουλίου. Μετὰ τὸν φόνον
 » τὸ σῶμά του ἐρρίφθη ἀπὸ τοῦ πύργου πρὸς τὴν μεσημβρινὴν πλευρὰν
 » τῶν Προπυλαίων πρὸς πίστωσιν τῆς διαβεβαιώσεως ὅτι ἐφονεύθη κρη-
 » μνισθεὶς ἐνῶ ἀπεπειρᾶτο νὰ δραπετεύσῃ». Ὁ δὲ Σπηλιάδης εἰς τὰ
 » Ἀπομνημονεύματα αὐτοῦ ἀφηγεῖται λεπτομερέστερον τὰ πράγματα.
 » Ὁ Γκούρας, γράφει, σπευδεὶ νὰ τὸν φονεύσῃ καὶ τὸν στέλλει ἐπὶ τούτω
 » εἰς τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν. . . Ἀλλὰ τὴν νύκτα τῆς 4 πρὸς τὴν
 » 5 Ἰουνίου ὁ Ὀδυσσεὺς ἐδολοφονήθη. . . Ὁ φρούραρχος Γκούρας διέ-
 » ταξε, καθ' ὑπαγόρευσιν τῆς Κυβερνήσεως ἢ τοῦ Κωλέττη, τοῦ ὁποίου
 » περιέμενε τὴν ἀπόφασιν, ὡς ἡ ἀναφορά του τῆς 30 Ἀπριλίου, νὰ πνί-
 » ξωσι τὸν εὐεργέτην του, καὶ ἐπομένως ἐπέπεσον κατ' αὐτοῦ κοιμωμένου
 » πολλοὶ δῆμιοι καὶ ἐφόνευσαν ἀποπνιζαντες αὐτὸν, ἀφυπνισθέντα καὶ
 » ἀνδρείως παλαιόντα τὸν κακόμοιρον, ὅπως καὶ ὅθεν ἠμπόρεσαν καὶ
 » ἔρριψαν τὸν νεκρὸν τοῦ ἔξω τοῦ πύργου δεδεμένον μὲ σχοινίον, τοῦ
 » ὁποίου μέρος ἐφαίνετο μέχρι τινὸς κρεμάμενον ἀπὸ τὸ παράθυρον εἰς
 » μαρτυρίαν τάχα τοῦ ὅτι ἐκόπη τὸ σχοινίον καὶ ἐφονεύθη».

Ὁ Κουτσονίκας ὡσαύτως λέγει· « Φοβηθεὶς δὲ ὁ Γκούρας, ὅστις εἶχε
 » φαίνεται ἐντολὴν ἄλλην καὶ σκοπὸν ἄλλον μήτι τὸν ζητήσουν (οἱ Σου-
 » λιῶται) δι' ἐπιθέσεως καὶ ἔλθουν εἰς δυσάρεστα ἀποτελέσματα, τὸν
 » μετέφερον ἐντεῦθεν διὰ νυκτὸς καὶ τὸν ἀπήγαγεν εἰς τὴν Ἀκρόπολιν
 » τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὸν ἐκλείσεν εἰς τὸν πύργον, ἐκ τοῦ ὁποίου σπρωχθεὶς
 » ἢ κρημνισθεὶς κάτω ἀπέθανεν· ἢ, ὡς λέγουσιν, ὁ Γκούρας διέταξε τοὺς
 » φυλάσσοντας αὐτὸν καὶ τὸν ἐπνίξαν καὶ τὸν ἔρριψαν ἐκ τοῦ πύργου
 » κάτω. Τὸν θάνατον τοῦ Ὀδυσσεῶς ἀποδίδουν ὅτι ἐγένετο κατὰ προ-
 » τροπὴν τοῦ Ἰωάννου Κωλέττη πρὸς ἐκδίκησιν τοῦ φόνου, τὸν ὁποῖον
 » ἐπέφερον εἰς τὸν Ἀλέξιον Νουτσον καὶ τὸν Χρήστον Παλάσκαν ἀδίκως
 » κατὰ τὴν Δρακοσπηλιὰν τῆς Οἴτης». Περιττὸν νὰ παραθέσω ἄλλας
 » μαρτυρίας, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει ἀντίρρησις. Καὶ ὡς πρὸς τὸν τρόπον τοῦ
 » θανάτου του οἱ ἱστορικοὶ κατὰ τὸ πλεῖστον συμφωνοῦσιν ὅτι ἐπῆλθε
 » μετὰ φρικώδη καὶ ἀποτρόπαια βασανιστήρια, ὡς ἀφηγεῖται ἡ παράδο-
 » σις καὶ ὡς ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ἀνωτέρω ὑπαινιγμοῦ τοῦ Σπηλιάδου.
 » Τὰ ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου Σούτσου γραφόμενα ἐν τῇ «Τουρκομάχῳ
 » Ἑλλάδι» ὅτι ὁ Ὀδυσσεὺς ἐθανατώθη ἰδιοχείρως ὑπὸ τοῦ Γκούρα εἶναι

ἀποκνήματα ποιητικῆς φαντασίας. Ὁ Γκούρας ἀπουσίαζε κατὰ τὴν νύκτα τοῦ φόνου ἐξ Ἀθηνῶν, ὡς θὰ ἴδωμεν περαιτέρω· ἀρκετὰ ὑπουργός καὶ φλεγματικός ἐν τῇ ὠμότητί του, ἔλαβε πάντα τὰ κατάλληλα μέτρα καὶ διέθετο οὕτω πως τὰ πράγματα, ὥστε, εἰ δυνατόν, νὰ μὴ ἐπιπέσῃ ἐπ' αὐτοῦ ἡ ὑπόνοια καὶ νὰ μὴ τὸν βαρύνῃ ἡ ἄμεσος εὐθύνη, ἀνέθηκε δὲ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς φοβεραῆς ἀποφάσεως ὡς εἵπομεν, εἰς τοὺς ὑπαρχηγούς του, τὸν Μαμούρη¹, τὸν Παπακώσταν, τὸν Μῆτρον Τριαντάφυλλον ἢ Τριανταφυλλίνας, οἵτινες τὴν ἐξετέλεσαν μετὰ πολλῆς θηριωδίας· ἡ ἀνάμιξις δὲ τοῦ ἀνοσίου ἱερέως εἰς τὸ ἐγκλημα, ἡ ἀναφερομένη ὑπὸ τοῦ Σουρμελῆ, μαρτυρεῖται ὑπὸ τῆς παραδόσεως, ἀναφέρεται δὲ καὶ ἀλλαχοῦ.

Ἦτο ἄρα γε ὄντως ἀναγκαῖα ἡ τοιαύτη πολιτικὴ μαιφονία; Τινὲς δικαιολογοῦσιν αὐτὴν ὡς ἐπιβληθεῖσαν ἐξ ἀνάγκης χάριν τῆς σωτηρίας τῆς Πολιτείας. Ἀλλ' ὁ Ὀδυσσεὺς δὲν ἦτο ἐχθρὸς τῆς Πολιτείας. Ἀπειναντίας τὴν ἰδέαν τῆς Πολιτείας καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς ὑπάρξεως αὐτῆς ἀνεγνώρισεν αὐτὸς ἐκ τῶν πρώτων καὶ διεκήρυξεν, ὅπως ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει Μέγαν Βεζίρην, ἣν προλαβόντως παρέθηκα, καὶ ἐκ περικοπῶν διαφόρων ἄλλων ἐπιστολῶν του. Ὁ Ὀδυσσεὺς ἦτο ἐχθρὸς μερικῶν ἀτόμων, ὁμοσάντων παντοιοτρόπως τὸν ὄλεθρον αὐτοῦ, διότι δὲν ἔστεργε νὰ καθυποταχθῇ εἰς τὰς φιλάρχους αὐτῶν ὀρέξεις. Ἄν δὲ αὐτὸς ἐθεωρεῖτο ἀτίθασος καὶ δυσήνιος, πολὺ περισσότερον τοιοῦτοι ἦσαν κατ' οὐσίαν οἱ πολιτικοὶ του ἀντίπαλοι οἱ θεωροῦντες ἑαυτοὺς ὑπερέτερους τῶν νόμων καὶ ἐγείροντες ὑπερφιάλους ἀξιώσεις, ὅπως χαρακτηρίζει αὐτοὺς μὲ τόσῃ σαρκαστικὴν εὐστοχίαν ἐν τῇ πρὸς τὸν Λόντον ἐπιστολῇ του, οἱ κοτζαμπάσηδες οἱ ἀνα-

¹ Ὁ Ἰωάννης Μαμούρης, ἀποθανὼν ὑποστράτηγος, χρηματίσας δὲ καὶ ὑπαπιστής τοῦ βασιλέως Ὀθωνος καὶ πολλὰς παρασχὼν ἐκδουλεύσεις εἰς τὴν Κυβέρνησιν αὐτοῦ, ὡς καταστειλάς διάφορα ἀνταρτικὰ κινήματα, ἐκαλεῖτο καὶ ἐξυκολούθησε καλούμενος ἕως τέλους τῆς ζωῆς του Γιάννης τοῦ Γκούρα, οὗτω δὲ ὀνομάζεται καὶ εἰς τὴ ἐπίσημα ἔγγραφα τῆς ὑπηρεσίας. Τὸ Μαμούρης ἦτο παρωνυμία, ἀποδοδομένη αὐτῷ ἕνεκα τῆς ὑπηρετικῆς θέσεως, ἣν κατεῖχεν ἐν ἀρχῇ παρὰ τῷ Γκούρα, οὗτινος ἦτο συγχωριανὸς καὶ ἀνεψιός, ὡς ἐλέγετο, κατ' ἄλλους δὲ ἐξάδελφος. Εἰς τὸ δίπλωμα τοῦ ἀπονεμηθέντος αὐτῷ ἰσπανικοῦ μεγαλοσταύρου τοῦ τάγματος Ἰσαβέλλας τῆς Καθολικῆς, εὐρισκόμενον ἐν τῷ φακέλλῳ τῶν ἐγγράφων τῶν δωρηθέντων εἰς τὸ ἀρχεῖον τοῦ Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας, ὀνομάζεται στρατηγὸς Juan tou Goura Senmouri. Τὸ Senmouri τοῦτο εἶναι παραφθορὰ ἐκ κακῆς ἀναγνώσεως τοῦ ὀνόματος Μαμούρης. ὅπερ ἀπέμεινεν αὐτῷ ὡς οἰκογενειακὸν ἐπώνυμον.

τραφέντες εις παραδόσεις βίας και αὐθαιρέσιαις, οἵτινες, ὡς ἔγραφεν ὁ Πουκεβίλ ἀρκετὰ πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως ἔτη, ἐπόθουν νὰ διώξωσι τοὺς Τούρκους, διὰ νὰ τοὺς ἀντικαταστήσωσι. Τὰ δῆθεν φοβερὰ αὐτοῦ σχέδια ἐν συνεννοήσει μετὰ τῶν Τούρκων ἐναντίον τοῦ Ἐθνους του και αἱ ἀναποκρίσεις του μετὰ τῶν ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Σουλτάνου και τῶν ἐν Φαναρίῳ ἦσαν, ὡς προεῖπον, κατὰ τὴν ἀκράδαντον τοῦλάχιστον πεποίθησίν μου, μυθεύματα και ἐπινοήματα τῶν ἐχθρῶν του, οἵτινες, ἐὰν εἶχον εἰς χεῖράς των ἀποδείξεις τοῦ τοιοῦτου ἐγκλήματος, θὰ ἔσπευδον βεβαίως νὰ τὰς προσαγάγωσι, διὰ νὰ δικαιολογήσωσι τὴν πράξιν των. Ἄλλὰ και ἐπὶ τῇ ὑπόθεσιν ὅτι ἡ τοιαύτη κατηγορία ἦτο βάσιμος, ὁ Ὀδυσσεὺς δὲν ἠδύνατο πλέον μετὰ τὴν παράδοσίν του νὰ ἐπιτελέσῃ τὰ ὀλέθριά του σχέδια, καθὼ γενόμενος ὑπόπτος παρὰ τοῖς Τούρκοις, οἵτινες οὐδεμίαν ἠδύνατον πλέον νὰ ἔχωσι πρὸς αὐτὸν ἐμπιστοσύνην. Ὁ φόνος ἐνὸς τῶν πρωταθλητῶν τοῦ Ἀγῶνος, ἀνδρὸς ὠμολογημένης στρατηγικῆς ἰκανότητος και εὐφυΐας, ἐν ἡμέραις, καθ' ἃς ἡ ὑπαρξίς τῆς Πατρίδος εὐρίσκετο ἐπὶ ζυροῦ ἀκμῆς, ἦτο πράξις ἐγκληματικὴ και ἄφρων. Τίς δύναται νὰ ὑπολογίσῃ ὁποίας ἐκδουλεύσεις θὰ παρεῖχεν εἰς τὸν Ἀγῶνα ὁ Ὀδυσσεὺς, ἐὰν οἱ ἐχθροὶ του ἤθελον φανῆ πρὸς αὐτὸν ἐπιεικείας διὰ τὸ μέγα ἀληθῶς παράπτωμά του, ὅπως ἐφάνησαν και πρὸς ἄλλους, ἐὰν διὰ τινων ὑποχωρήσεων και συγκαταβάσεων, φαινόμενοι οὐχὶ ἀδυσώπητοι ἀλλὰ μετριοπαθεῖς χάριν τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος, ἤθελον δυνηθῆ νὰ μαλάξωσι τὴν ἀδάμαστον αὐτοῦ ψυχὴν και νὰ κεντρίσωσι μάλιστα αὐτὴν καταλλήλως εἰς μεγαλεπήβολα ἔργα και πολύκροτα ἀνδραγαθήματα πρὸς ἐξαγνισμόν τοῦ ἀμαρτήματός της και πρὸς ἐξάλειψιν τοῦ ἐκ τῆς προδοσίας στίγματος; Τίς δύναται νὰ προῖδῃ τί θὰ συνέβαιnen, ἐὰν ὁ Καραϊσκάκης εἶχεν ὡς συνεργὸν τὸν Ὀδυσσεά εἰς τὴν τελευταίαν αὐτοῦ ἀθάνατον ἐκστρατείαν και πόσα ἄλλα τρόπαια Ἀραχώθης και Διστόμου δὲν θὰ ἠγείροντο ὑπ' αὐτῶν ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἑλλάδι; Ἐὰν τὴν ἀποφράδα ἡμέραν, καθ' ἣν ὁ Καραϊσκάκης ἐπιπτεν ἐν Φαλήρῳ, εὐρίσκετο ὁ σθενερός βραχίων τοῦ μπραιίμου του, τοῦ Ὀδυσσεως, ν' ἀναλάβῃ τὴν ἀρχηγίαν, ἡ Ἑλλὰς δὲν θὰ ἐλιποψύχει, ἡ Ἐπανάστασις δὲν θὰ ἐψυχορράγει, δὲν θὰ ἐπήρχετο ἐκ τῆς ἀγερώχου ἐπιπολαιότητος τοῦ Κόχραν ἢ φοβερὰ παρὰ τὸν Ἀνάλατον ἐκατόμβῃ, καθ' ἣν ἔθυσιάσθη τὸ ἄνθος τῶν ἀλκίμων προμάχων τῆς Πατρίδος, δὲν θ' ἀνεστήλου ὁ Κιουταχῆς τὴν ἡμισέληνον ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων τῆς Ἀκροπόλεως και ἡ Ἑλλὰς μὴ καταθέσσατο τὸ

ξίφος θ' απέκτα ἴσως τὴν ἐλευθερίαν αὐτῆς ὑπὸ πολὺ κρείττονας ὄρους.
 Ἄλλὰ τὰ μεγαλόψυχα ταῦτα αἰσθήματα δὲν ἐπέτρεψε νὰ γεννηθῶσι
 καὶ νὰ ὑπερσχύσωσι τὸ πάθος τὸ τυφλὸν τοῦ φθόνου, ἡ Ἐριγύς τῆς
 διχονοίας, ἥτις τοσαύτας, φεῦ, ἡμαύρωσε φαιινὰς σελίδας τῆς φωταυ-
 γοῦς ἡμῶν ἐθνικῆς ἱστορίας.

Ζ'

Θέλοντες ν' ἀποκρύψωσι τὸ ἔγκλημά των οἱ φονεῖς κατέφυγον μετὰ
 τὴν πρᾶξιν των εἰς χυδαῖον τέχνασμα. Προσέδεσαν τὸ πτώμα διὰ σχοι-
 νίου ἐκ τῆς ὀσφύος καὶ τὸ ἔρριψαν ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ ὀπισθεν τοῦ
 πύργου κειμένου ναοῦ τῆς Ἀπτέρου Νίκης, διὰ νὰ παραστήσωσι τάχα
 ὅτι ὁ δεσμώτης ἐπιχειρήσας νὰ δραπετεύσῃ ἀπὸ τῆς ἐν τῷ πύργῳ εἰρ-
 κτῆς του ἔπεσε καὶ συνετρίβη. Ἐκεῖ εὐρέθη μεμωλωπισμένον οἰκτρῶς
 τὸ σῶμα τοῦ ἥρωος τῆς Γραβιάς τὴν πρωίαν τῆς ἐπομένης· ἀλλ' ὅμως
 οὐδεὶς ἐπίστευσε τὸν ἀνόσιον μῦθον, διότι πάντες ἐγίνωσκον τὰ ἐλατή-
 ρια τῆς πράξεως καὶ τὴν προϋπάρχουσαν ἀμετάτρεπτον καταδίκην.
 Αὐτὴ ἡ Ἐφημερίς τῶν Ἀθηναίων, ἡ ἄσπονδος ἐχθρὰ του, οἰονεὶ αἰσχυ-
 νομένη διὰ τὸ ἀνοσιούργημα καὶ θέλουσα νὰ παρέλθῃ αὐτὸ ἐν σιγῇ, εἰς
 τὸ φύλλον τῆς τὸ ἐκδοθῆν τὴν ἐπομένην τοῦ θανάτου του ἐδημοσίευσεν
 εἰς τὴν ἀκροτελεύτιον σειρὰν τῆς τελευταίας σελίδος τὴν ἐξῆς ἀλλοκό-
 τως ξηρὰν εἶδησιν· «Σήμερον ἐτελείωσε τὸν δρόμον τῆς ζωῆς του ὁ
 » Ὀδυσσεὺς Ἀνδρίτσου». Ἄλλ' ὡς νὰ μετεμελήθη ἢ νὰ συνησθάνθη
 ὅτι διὰ τοιοῦτο σημαντικὸν γεγονός εἶχεν ὀπωσδήποτε τὴν ὑποχρέωσιν
 νὰ δώσῃ εὐρυτέρας ἐξηγήσεις καὶ πληροφορίας, εἰς τὸ φύλλον τῆς 9
 Ἰουνίου ἐδημοσίευσεν τὰ ἐπόμενα ἐν εἴδει ἀνταποκρίσεως, διότι τὸ φύλ-
 λον τότε ἐξεδίδετο εἰς Αἴγιαν.

«Ἡ σημερινὴ αὐγὴ μᾶς ἐξημέρωσε καὶ τὸν θάνατον τοῦ περιβοήτου
 » εἰς τὴν ἱστορίαν Ὀδυσσεὺς Ἀνδρίττου, ὁ ὁποῖος ἀκολούθησε τρόπῳ
 » τοιῷ δε.

» Αὐτὸς εἶχε προβλέψει μὲ τὴν φυσικὴν του πανουργίαν δυὸ τριχίαις,
 » ἢ ὁποῖαις φαίνεται ὅτι ἦτον ἀπὸ τὰ γαδούρια, ὅπου ἀνέβαιναν εἰς τὸ
 » Κάστρον, παλαιαῖς κατὰ κακὴν του τύχην καὶ ἀδύναταις.

» Περὶ τὰς 5 ὥρας τῆς νυκτὸς τῆς 4 Ἰουνίου, ἐνῶ οἱ δύο στρατιῶ-
 » ται, ὅπου τὸν ἐφύλαττον, ἦσαν εἰς τὸ πρωτόπυρι, κρεμιέται μὲ τὴν
 » μίαν ἀπὸ τὰ ὑψηλὰ τοῦ Πύργου—Γουλέ—ἔχοντας ζωσμένην καὶ
 » τὴν ἄλλην εἰς τὴν μέσην του, διὰ νὰ τοῦ χρησιμεύσῃ ἀκολούθως νὰ

» καταβῆ καὶ ἀπὸ τὰ τείχη τοῦ Κάστρου καὶ νὰ φύγῃ ὅπου αὐτὸς
 » ἤξευρε.

» Ἄλλ' ἡ θεῖα δίκη, προλαμβάνουσα, φαίνεται, τοὺς ὀλεθρίους σκο-
 » πούς τοῦ ἀνθρώπου τούτου διὰ τὴν Πατρίδα, φρονόμησε προτοῦ νὰ
 » φθάσῃ ἀκόμη εἰς τὰ μέσα τοῦ Πύργου καταβαίνοντας καὶ σπᾶ ἢ τρι-
 » χιὰ ἐκείνη, καὶ πίπτει ὁ ἄθλιος ἐπάνω εἰς τὸ λιθόστρωτον ἔδαφος τῆς
 » Ἀπτέρου Νίκης, θῦμα ἐλεεινὸν τῆς κακοβουλίας καὶ πανουργίας του.

» Θέλεις ἴδει καὶ ἀντίγραφον τῆς ἐπισκέψεως, ὅπου ἔκαμην εἰς τὸ
 » πτώμα ὁ ἰατρὸς Βιτάλης, προσκαλεσμένος ἀπὸ τὸν ἀντιφρούραρχον,
 » ἢ ὁποῖα καὶ ἐστάλη εἰς τὴν Διοίκησιν. Τοιαύτην ἐπίσκεψιν ἔκαμην
 » καὶ ἔστειλαν εἰς τὴν Διοίκησιν καὶ ὅλα τὰ ἐδῶ ὑπουργεῖα τῆς
 » Διοικήσεως».

Ὁ Γκούρας κατὰ τὰς ἡμέρας ἐκεῖνας ἀπουσίαζεν ἐξ Ἀθηναίων, εὐρι-
 σκόμενος μετὰ τῶν ἄλλων ὀπλαρχηγῶν παρὰ τὸν Ὅσιον Λουκᾶν καὶ
 τὸ Δίστομον πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν ἐπελαυνόντων ἐκ Παρνασίδος ἐχθρῶν.
 Πιθανώτατα ἐξ ὑπολογισμοῦ, ὡς εἶπομεν, ἠθέλησε νὰ μὴ παρευρίσκηται
 εἰς τὸν τόπον τοῦ ἐγκλήματος. Ἄλλὰ τὴν αἵματηρὰν κωμωδίαν ἐξα-
 κολουθεῖ ὑποκρινόμενος μέχρι τέλους κατ' εἰσήγησιν καὶ ὀδηγίαν αὐτοῦ
 ὁ ἀντιφρούραρχος Μαμούρης, ὅστις ἐπεμφε πρὸς τὸν Γκούραν τὸ ἐπόμε-
 νον μετὰ πολλοῦ ἰησοῦτισμοῦ συντεταγμένον ἄγγελμα περὶ τοῦ συμ-
 βάντος, κατὰ τὸ ἐν τῷ Ἀρχεῖῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐται-
 ρείας σφζόμενον ἀντίγραφον (ἀριθ. 1598—289).

«Γέροντά μου¹, προσκυνῶ.

» Καὶ σοῦ φανερώνω τὸ συμβεβηκός, ὅπου ἠκολούθησε εἰς τὸ Κάστρο
 » εἰς τὰς 5 Ἰουνίου ξημερώνοντας Παρασκευῇ. Ἡξεύρεις καλὰ ὅτι μὲ
 » προσταγὴν τῆς Σ^{ης} Διοικήσεως ἐπερίλαβα τὸν Ὀδυσσεᾶ νὰ τὸν ἔχω
 » μὲ φύλαξιν εἰς τὸ φρούριον, ὅπου εὐρίσκομαι μὲ προσταγὴν τῆς καὶ

¹ Τὴν προσαγόρευσιν ταύτην τὴν ἐν χρήσει κυρίως παρὰ τοῖς δοκίμοις τῶν
 μονῶν πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους των μοναχῶν μεταχειρίζεται καὶ ὁ Μαμούρης
 καὶ ἄλλοι ἀποτεινόμενοι πρὸς τὸν Γκούραν εἰς ἔνδειξιν σεβασμοῦ. Τὸ περιεργον
 ὅμως εἶναι ὅτι τὴν μεταχειρίζονται καὶ ἄλλοι πρεσβύτεροι, οἷον ὁ πολὺς Γρηγ.
 Δικαῖος ὁ Παπαφλέσσας, ὅστις ἐν ἐπιστολῇ αὐτοῦ ἐκ Ναυπλίου ἀπὸ 24 Δεκεμ-
 βρίου 1824 (Ἀρχεῖον Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἐταιρείας, ἀριθ. 69) ἐπανειλημμένως
 τὸν προσαγορεύει «Ἀδελφὲ Γερογκούρα . . . Ἀδελφὲ Γεροπαπποῦ . . .» ἴσως
 ἦτο παρωνυμία τοῦ Γκούρα εἰς ἔνδειξιν τῆς πολλῆς αὐτοῦ φρονήσεως.

» κατὰ τὴν διαταγὴν ἀκολουθοῦσα πάντοτε. Ἡ Γενναιότης σου μὲ τὰ
 » γράμματά σου μοῦ ἐφανερώνες ὅτι ὅσα ζητήσῃ νὰ τοῦ δίδω ἀπὸ τὸ
 » κονάκι σου καὶ καθὼς μοῦ ἔγραφες ἀκολουθοῦσα, σκουτιά, ζαερέ καὶ
 » τὰ λοιπά, καὶ καθ' ἡμέραν τὸν ἐρωτοῦσα τί θέλει καὶ ὅ,τι μοῦ
 » ζητοῦσε τοῦ τὰ ἔδιδα εὐθύς· τὸ ἠξεύρου καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ὅλοι·
 » ὁμῶς, γέροντά μου, αὐτὸς ἀπὸ τῆς πανουργίας του δὲν ἐτράβηξε
 » χέρι· ὅσοι στρατιῶται τὸν ἐφύλαχν, ὅλων ἔταξε γρόσια, ὅπου νὰ
 » ἤμπορῆσῃ νὰ φύγῃ, καὶ αὐτοὶ δὲν τὸ ἐδέχθησαν. Καὶ αὐτὸς, ὅταν δὲν
 » ἤμπορῆσε ἔτσι νὰ φύγῃ, τί ἐμεταχειρίσθη; Κάμνει τὸν ἄρρωστον καὶ
 » μοῦ λέγει: «Οἱ στρατιῶται μοῦ φέρνουν βάρος, μόνον καταίθασέ τους».
 » Ἐγὼ μὴ γνωρίζοντας τὴν πανουργίαν του, τοὺς ἐκαταίθασα κάτω ἀπὸ
 » τὸν Γουλᾶν, καὶ αὐτὸς κάμνει τρόπον καὶ ἔλαβε δυὸ τριχιαὶς μαζὶ
 » του καὶ τὴν μίαν τὴν ἔθεσε ἀπὸ τὸ μπετένι τοῦ Γουλᾶ διὰ νὰ καταίθῃ
 » κάτου, καὶ ἡ ἄλλη τοῦ εὐρέθη ἔς τὸ ζωνάρι του, μὲ σκοπὸ νὰ κρεμα-
 » σθῆ ἀπὸ τὸ Κάστρο διὰ νὰ φύγῃ. Καὶ ἡ κακὴ του τύχη ἐλόπη ἢ
 » τριχιά ἓνα μπόι κάτω καὶ ἐσκοτώθη. Ἐγὼ εἶμαι εἰς μεγάλην ἀπο-
 » ρίαν καὶ λύπην καὶ ἡ φαρμελιά σου εἶναι ἀπαρηγόρητη. Ἐγὼ τί νὰ
 » κάμω δὲν ἠξεύρω ἀπὸ τὴν στενοχωρίαν μου.

» Τῆ 25 Ἰουνίου 1825, ἐν Ἀθήναις.

» Ἰωάννης Μαμούρης».

Ἐν εἶδει δ' ὑστερογράφου ἄλλος τις (ἴσως ὁ πενθερὸς τοῦ Γκούρα Λιδωρικῆς) ἐπιμαρτυρεῖ: «Κάγὼ ὁ πατὴρ σου σὲ ἀσπάζομαι καὶ σὲ
 » εὐχόμεαι πατρικῶς· καθὼς σοῦ γράφουνε, ἔτσι ἔγεινε τὸ συμβεβηκός·
 » τὸν ἐτύφλωσε καὶ ἐχάθη ἀτός του χωρὶς νὰ ἔχῃ τίποτα».

Ἡ δ' ἀναφερομένη ἀνωτέρω ἰατροδικαστικὴ ἔκθεσις τοῦ Καρόλου Βιτάλη ἰατροῦ ἀποκατεστημένου ἐν Ἀθήναις, Ἰταλοῦ τὸ γένος καὶ ἀντιπροξένου τοῦ βασιλείου τῆς Νεαπόλεως, μεμνημένου δὲ εἰς τὰ κατὰ τὸν φόνον, ὡς φαίνεται, καὶ συντάξαντος τὸ ἔγγραφόν του συμφώνως πρὸς τὰς ἐπισήμους ὁδηγίας, ἔχει ὡς ἐξῆς:

« Τὴν δευτέραν ὥραν τῆς 17/5 Ἰουνίου 1825, προσκληθεὶς ἀπὸ τὸν
 » ἀντιφρουράρχον τοῦ φρουρίου τῆς πόλεως ταύτης τῶν Ἀθηνῶν νὰ ἐπι-
 » σκεφθῶ εἰς τὴν Ἀκρόπολιν τὸ πτώμα τοῦ μακαρίτου Ὀδυσσεῶς
 » Ἀνδρούτσου, δὲν ἐδίστασα στιγμὴν νὰ δεχθῶ τὴν πρόσκλησιν.

» Εἰσερχόμενος διὰ τῆς τελευταίας πύλης τῆς Ἀκροπόλεως εἶδα τὸ
 » πτώμα τοῦ Ὀδυσσεῶς Ἀνδρούτσου καὶ ἐξετάσας αὐτὸ γυμνὸν ἀπὸ

» κεφαλῆς μέχρι ποδῶν παρετήρησα εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν πλατὺ
 » τραῦμα κατὰ τὸν δεξιὸν κρόταφον καὶ ἐπιπεπλεγμένον κάταγμα τοῦ
 » αὐτοῦ κροταφικοῦ ὀστού· ἀκόμη δὲ μελανὸν τραῦμα μετὰ ῥήξεως καὶ
 » ἐκχυμώσεως τοῦ δέρματος εἰς τὸ πρόσθιον μέρος τοῦ μετωπικοῦ ὀστού.
 » Τὸ δεξιὸν βραχιόνιον ὀστούν συντετριμμένον καὶ αἱ δεξιαὶ νόθοι
 » πλευραὶ τεθραυσμένα. Πρὸς τὰ κάτω μέρη παρετήρησα εἰς τὴν ἄρθρω-
 » σιν τοῦ δεξιοῦ μηροῦ μετὰ τῆς κνήμης ἐξωτερικὸν ῥακῶδες τραῦμα,
 » διὰ τοῦ ὁποίου ἐξετοπίσθη ἡ ἐπιγονατίς, καὶ κάταγμα τοῦ ὀστού
 » τῆς κνήμης.

» Τὸ ὕψος τοῦ πύργου, ἀπὸ τὸν ὁποῖον κατεκρημνίσθη ὁ Ὀδυσσεύς,
 » εἶναι 108 ποδῶν. Τὰ δὲ θραύσματα τοῦ κροταφικοῦ ὀστού, ἐπὶ τοῦ
 » ὁποίου τὸ κάταγμα, προσβαλόντα τὸν ἐγκέφαλον, ἐπέφεραν αὐτο-
 » στιγμαί τὸν θάνατον, ἄξιον εἰς κακοῦργον προδότην τῆς πατρίδος»¹.

Τὸ συντετριμμένον σῶμα τοῦ Ὀδυσσεῶς ἐτάφη παρὰ τὸν μικρὸν ναῖ-
 σκον τῶν Ἀσωμάτων, κείμενον παρὰ τοὺς πρόποδας τῆς Ἀκροπόλεως.
 Ἡ ἀτυχὴς αὐτοῦ χήρα μετὰ ὀκταετίαν ἐνήργησε τὴν ἐκταφὴν τῶν ὀστέων
 του, ἅτινα κατετέθησαν εἰς τινὰ τῶν ναῶν τῆς πόλεως. Ἐμμενον ἐκεῖ
 ἄγνωστα ἐπὶ τεσσαρακονταετίαν, ἕως οὗ ἤλθεν ἡ ἡμέρα τῆς ἀνταποδό-
 σεως. Τῆ ἐνεργείᾳ τῆς συζύγου του, ἥτις διετήρησε μέχρι τῆς ἐσχάτης
 πνοῆς ἀμείωτον στοργὴν καὶ ἀφοσίωσιν πρὸς τὴν μνήμην τοῦ ἑαυτῆς
 ἐπιφανοῦς ἀλλ' ἀτυχοῦς συζύγου καὶ τῶν ἐπιζώντων στρατιωτῶν καὶ
 συναγωνιστῶν του, ἐγένετο μετὰ μεγάλης πομπῆς ἢ ἀνακομιδῆ τῶν
 ὀστέων τοῦ Ὀδυσσεῶς τὴν Κυριακὴν 21 Φεβρουαρίου 1865· ἐν τῷ μητρο-
 πολιτικῷ ναῷ ἐτελέσθη μεγαλοπρεπὲς μνημόσυνον, καθ' ὃ ἐξεφώνησε
 λόγον ἐπικηδεῖον ὁ ἐκδούς τὸ φυλλάδιον τῆς ἀπολογίας του ἐναντίον τῶν
 κατηγοριῶν τοῦ Σουρμελῆ καὶ ἐπιζῶν ἀκόμη τότε ἐν προβεβηκυῖα ἡλι-
 κία συναταγματάρχης Κάρπος Παπαδόπουλος. Εἰς τὴν τελετὴν παρευ-

¹ Ἡ ἔκθεσις αὕτη ἐδημοσιεύθη ἐν τε τῷ πρωτοτύπῳ αὐτῆς ἰταλικῆς κειμένης καὶ ἐν μεταφράσει εἰς τὴν τῷ 1895 ἐκδοθεῖσαν ἀξιόλογον πραγματείαν τοῦ κ. Γ. Ο. Βλαχογιάννη ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἱστορικὰ Ζητήματα Ὀδυσσεῶς Ἀνδρούτσου*, περιέχουσαν ἱκανὰς περὶ τοῦ ζητήματος πληροφορίας καὶ εὐστόχους παρατηρήσεις. Εἰς χεῖρας τοῦ κ. Βλαχογιάννη εὐρίσκονται διάφορα ἄλλα ἀνέκδοτα ἱστορικὰ ἔγγραφα, ἄξια πολλοῦ λόγου καὶ δὴ καὶ ἡμερολόγια τοῦ ἰδίου ἰατροῦ Βιτάλη ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀγῶνος, οὗτινος καὶ αὐτὸς ἐνθουσιωδῶς συμμετέσχε μετὰ τῶν Ἀθηναίων, ἐπὶ τῇ βᾶσει δὲ αὐτῶν καταρτίζει ὀλονὲν ὁ κ. Βλαχογιάννης περισπούδαστον ἱστορικὸν σύγγραμμα.

ρέθησαν πᾶσαι αἱ ἀρχαὶ τῆς πόλεως, πάντες οἱ ἐπιζῶντες ἀγωνισταὶ καὶ πλῆθος μέγα λαοῦ, κατὰ δὲ τὴν μεταφορὰν τῶν λειψάνων ἀπὸ τοῦ ναοῦ εἰς τὸ Α' Νεκροταφεῖον καὶ κατὰ τὸν ἐνταφιασμὸν αὐτῶν ἀπέδωκε τὰς νενομισμένας τιμὰς ἢ φρουρὰ τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων μετὰ τῆς Ἐθνοφυλακῆς, τῆς Κυβερνήσεως ὀρισάσης ν' ἀπονεμηθῶσιν εἰς τὸν νεκρὸν τιμαὶ ἀντιστρατήγου. Τὴν παρέλασιν δὲ τῆς ἐπιβλητικῆς πομπῆς ἐθεᾶτο καὶ ὁ βασιλεὺς Γεώργιος. νεήλυς ἀκόμη τότε, ἀπὸ τινος τῶν παραθύρων τῶν Ἀνακτόρων, ὅπως ἀναφέρουσι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τὰ χρονικά. Καὶ ἐπειδὴ ἐμνήσθη αὐτῶν, δὲν κρίνω ἄσκοπον νὰ παραθέσω τὰς ἐπὶ τῷ γεγονότι τούτῳ κρίσεις τῶν ἐφημερίδων τοῦ καιροῦ ἐκείνου περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Ὀδυσσεῦς καὶ τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῶν ἔργων αὐτοῦ.

Ἴδου ἐν παραδείγματι ἡ περὶ τοῦ μνημοσύνου πρόσκλησις δημοσιευθεῖσα παρὰ τῆς χήρας τοῦ Ὀδυσσεῦς ἐν τῇ ἐφημερίδι *Ἀθῆνῃ*

« Μετὰ τεσσαρακονταετῆς διάστημα χρόνου, καθ' ὃ ὁ Ὑψίστος ἀφῆκε
 » τὴν χάριν τοῦ ὅπως ἡ ἐπιζῶσα ὑποφαινομένη χήρα τοῦ αἰοιδίμου
 » στρατηγοῦ Ὀδυσσεῦς Ἀνδρούτσου ἀποδώσῃ τὴν θρησκευτικὴν τελε-
 » τὴν εἰς τὰ ὄστα αὐτοῦ, ταφέντος ἐν σιωπῇ ἕνεκα τοῦ ἐπιγεγομένου
 » αὐτῷ σκληροῦ θανάτου ἐν τινι γωνίᾳ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηναίων,
 » ἡ ὑποφαινομένη παρακαλῶ πάντας τοὺς εὐρισκομένους ἐνταῦθα συνα-
 » γωνιστάς αὐτοῦ καὶ τοὺς λοιποὺς κατοίκους τῶν Ἀθηναίων, ὅσοι εὐα-
 » ρεστοῦνται, νὰ παρευρεθῶσιν εἰς τὴν κήδευσιν τῶν ὀστέων καὶ τὴν
 » νεκρώσιμον θρησκευτικὴν ἀκολουθίαν, γενησομένην ἐν τῷ ναῷ τῆς
 » Μητροπόλεως τὴν 21 τρέχ. μηνὸς ἡμέραν Κυριακὴν καὶ ὥραν 10 π. μ.

» Ἐν Ἀθήναις τῇ 17 Φεβρουαρίου 1865.

» Ἡ χήρα

» Ἐλένη Ὀδυσσεῦς Ἀνδρούτσου.»

Ἡ αὐτὴ ἐφημερίς ἐδημοσίευσεν ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τοῦ μνημοσύνου τὰ ἐπόμενα·

« Εἰς τῶν ὀνομαστοτέρων ὀπλαρχηγῶν ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος ὑπῆρ-
 » ξεν ὁ Ὀδυσσεὺς Ἀνδρούτσου, ὅστις καὶ προῶρως καὶ σκληρῶς ἐξε-
 » μέτρησε τὸ ζῆν ἐν τῇ Ἀκροπόλει τῶν Ἀθηναίων κατὰ τὸ 1825.

» Ὁ θάνατος τοῦ Ὀδυσσεῦς Ἀνδρούτσου ἐγένετο ἔκτοτε τὸ ἀντικεί-
 » μενον πολλῶν σχολίων, κρίσεων καὶ ἐπικρίσεων ἀπὸ μέρους τῶν φίλων
 » του καὶ τῶν ἀντιπάλων του. Ἡ ἀδέκαστος ἱστορία θέλει ἐκφέρει τὴν
 » ἀψευδῆ ἐτυμολογίαν τῆς.

» Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης μέχρι σήμερον δὲν εἶχον ἀποδοθῆ αἱ ἀνή-

» κουσαι τιμαί εἰς τὸν μακαρίτην Ἀνδρούτσου. Ὅθεν ἐπιμελεῖα τῆς
 » χήρας αὐτοῦ ἡ Κυβέρνησις ἤξιωσε νὰ τελεσθῆ δημοσίᾳ μνημόσυνον.
 » Τοῦτο ἐτελέσθη τῷ ὄντι χθὲς ἐν τῷ ἱερῷ ναῷ τῆς Μητροπόλεως, ὅπου
 » παρευρέθη ἄπειρον πλῆθος λαοῦ καὶ οἱ πλείστοι ἐκ τῶν ἐπιζώντων
 » ἀγωνιστῶν· ὁ δὲ κατ' ἐκείνον τὸν χρόνον χρηματίσας ὡς γραμματεὺς
 » παρὰ τῷ Ἀνδρούτῳ καὶ ἤδη συνταγματάρχης διατελῶν κ. Γ. Κάρ-
 » πος ἐξεφώνησε κατάλληλον λόγον. Ἀπὸ τοῦ ναοῦ ἡ συνοδία προέ-
 » πεμψε τὰ ὁστὰ μετὰ στρατιωτικῆς παρατάξεως καὶ παιανίζουσης τῆς
 » μουσικῆς μέχρι τοῦ κοιμητηρίου, ὅπου ἀπετέθησαν ταῦτα ἐν τῷ ἐπι-
 » τούτῳ τάφῳ. Ἐνταῦθα τῆς Ἐθνοφυλακῆς παρατεταγμένης, ὁ στρα-
 » τὸς καὶ τὸ πυροβολικὸν ἐπυροκρότησε τρίς, ἀποδοθεῖσιν τιμῶν ἀντι-
 » στρατήγου εἰς τὴν μνήμην τοῦ Ὀδυσσεῶς Ἀνδρούτσου.

« Οὕτως ἡ πατρὶς ἀπέθεσε καὶ μίαν ὀφειλὴν τῆς, ἀποδοῦσα τὰ
 » νόμιμα μετὰ θάνατον εἰς ἕν ὀνομαστὸν τέκνον τῆς. Αἰωνία ἡ μνήμη
 » τοῦ Ὀδυσσεῶς Ἀνδρούτσου! Κύριος ἀναπαῦσαι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ!»

ἽΟ Ἐθνοφύλαξ ἔγραφε:

« Τὰ ὁστὰ ἐνὸς τῶν ἡρώων τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος, τοῦ
 » αἰδίδιμου Ὀδυσσεῶς Ἀνδρούτσου, οὔτινος ὁ ἀμέτρητος ἡρωισμὸς
 » καὶ ἡ στρατηγηματικότης εἶχον τρομάξει τοὺς Τούρκους καὶ εἰς τὸν
 » ὅποιον οἱ μετ' αὐτοῦ προκινδυνεύοντες ἐπέβαλον ἄδικον καὶ δραματι-
 » κὸν θάνατον, ἔκειντο ἐν μιᾷ γωνίᾳ τῆς Ἀκροπόλεως ἄκλαυστα καὶ
 » ἔρριμμένα. Ἡ σύζυγος τοῦ ἀνδρὸς τούτου Ἐλένη, εὐλαβῶς πρὸς τὴν
 » μνήμην αὐτοῦ ἔχουσα, ἀνεκομίσαστο ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως τὰ ὁστὰ
 » ταῦτα, ἅτινα, ἀφοῦ ἐψάλη χθὲς ἐν τῷ ναῷ τῆς Μητροπόλεως ἡ
 » ἐπ' αὐτοῖς νεκρώσιμος ἀκολουθία, μετεκομίσθησαν μετὰ τῆς προση-
 » κούσης πομπῆς καὶ στρατιωτικῆς παρατάξεως καὶ ἐκδηύθησαν ἐν τῷ
 » πρώτῳ Κοιμητηρίῳ Ἀθηνῶν. Ἡ λαμπρότης τῆς κηδείας ταύτης, εἰς
 » τὴν ὁποίαν παρήσαν ἡ Ἐθνοφυλακὴ καὶ ὁ ἐν τῇ πρωτεύουσῃ στρατός,
 » τὰ λείψανα τοῦ ἱεροῦ Ἀγῶνος καὶ ἄπειρον πλῆθος λαοῦ, εἶναι τρανο-
 » τάτη ἀπόδειξις ὅτι οὐδεμία τῶν ἐκ πλάνης καὶ ἐκ προαιρέσεως παρα-
 » μορφώσεων τῆς ἱστορίας ἴσχυσε νὰ δικαιολογήσῃ τὸν φθόνον καὶ τὴν
 » αἰσχροὴν ἰδιοτελείαν ἀσπαλάκων τινῶν καὶ ν' ἀμαυρώσῃ τὴν ἀθάνατον
 » δόξαν τοῦ Ὀδυσσεῶς Ἀνδρούτσου, οὔτινος τὴν ἀνδρείαν, τὴν φιλο-
 » πατριάν καὶ τὰς ἄλλας ἀρετὰς ἐξύμνησε καὶ πάλιν χθὲς ἐν τῷ ναῷ
 » τῆς Μητροπόλεως διὰ καταλλήλου λόγου ὁ συναγωνιστὴς καὶ ὀπαδὸς
 » αὐτοῦ συνταγματάρχης Κάρπος».

Τὰς ἐξῆς κρίσεις δὲ ἀνέγραψεν ἐπὶ τῇ περιστάσει ταύτῃ ἡ Ἑλπίς

« Τὴν παρελθοῦσαν Κυριακὴν ἐγένετο ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ
 » μακαρίτου Ὀδυσσεῶς Ἀνδρούτσου, τοῦ πρὸ τεσσαράκοντα ἐτῶν εὐρε-
 » θέντος νεκροῦ κάτωθεν τοῦ ἐν τῇ Ἀκροπόλει Ἀθηνῶν πύργου, ἐν τῷ
 » ὀποίῳ διέμενον ὑπὸ κράτησιν. Διεδόθη κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὅτι
 » ἠθέλησε νὰ δραπετεύσῃ κρεμασθεὶς ἀπὸ σχοινίου, τὸ ὅποιον διερράγη
 » καὶ ὅτι οὕτω καταπεσὼν ἐφρονέθη. Τὸ βέβαιον ὅμως εἶναι ὅτι ὁ φρου-
 » ραρχῶν ἐν τῇ Ἀκροπόλει στρατηγὸς Γκούρας, κατὰ διαταγὴν τοῦ
 » Κωλέττου, τὸν ἐφόνευσε κρημνίσας αὐτὸν ἀπὸ τοῦ παραθύρου τοῦ
 » πύργου. Ὁ Κωλέττης ἠθέλησε ν' ἄρῃ ἐκ τοῦ μέσου τὸν μόνον ὄπλαρ-
 » χηγὸν μεγίστην ἐξασκούντα ἐπὶ τῶν Ῥουμελιωτῶν ἐπιρροήν, ἣν ἠθέλε
 » νὰ ἔχῃ προνόμιον ὁ ἴδιος.

« Ἀναμφισβητήτως ὁ Ὀδυσσεὺς ἦτο ὁ ἄνθρωπος, ὅστις ἠδύνατο νὰ
 » συγκεντρώσῃ εἰς χεῖράς του τὴν ἐξουσίαν, διότι οἱ στρατιωτικοὶ πάν-
 » τες τῷ παρεχώρουν τὰ πρωτεῖα, καὶ νὰ τὴν μεταχειρισθῇ πρὸς ὄφελος
 » τῆς Πατρίδος, ὡς τὴν μετεχειρίσθη κατόπιν ὁ Καραϊσκάκης. Ὁ
 » βίαιος αὐτοῦ θάνατος ἀπήλλαξε τὸν Κωλέττην ἰσχυροῦ κατὰ τῆς
 » φιλοδοξίας του προσκόμματος, ἐστέρησεν ὅμως καὶ τὴν πατρίδα ἀνδρὸς
 » ἐμπειροπολέμου, ἀνδρείου καὶ ὀξυδερκοῦς».

Πρὸς συμπλήρωσιν τῶν ἐκδηλώσεων τούτων τῶν αἰσθημάτων καὶ
 τῶν κρίσεων τῶν μεταγενεστέρων περὶ τοῦ Ὀδυσσεῶς Ἀνδρούτσου, ἄς
 παραθέσωμεν ὧδε καὶ τὸ ἐπιτύμβιον, ὅπερ ἐπὶ τῇ ἀνακομιδῇ συνέταξεν
 ὁ ἐνθουσιώδης τῆς ἐθνικῆς δόξης καὶ τῶν ἀνδρῶν τοῦ ἀγῶνος ὑμνωδὸς
 μακαρίτης Γεώργιος Παράσχος·

Τὸν στρατάρχην Ὀδυσσεῖα μετὰ χρόνους χαιρετᾶτε·
 Ἐδῶ κεῖται τοῦ Ἀνδρούτσου ὁ περίθλιπτος υἱός·
 Καταβάς ἐκ τοῦ σταυροῦ του, ὕπνον μάρτυρος κοιμᾶται
 Καὶ πικρὰς ἀχαριστίας εἶν' ὁ τάφος του ναός.

Τὴν ἀνάστασιν τοῦ Γένους κατ' ἀρχὰς εὐαγγελίζων,
 Μ' ἑκατὸν Ἑλλήνων παῖδας νίκης ἔστησε χορὸν
 Καὶ εἰς τῆς Γραβιάς τὸ χάνι τὸν Βρυώνην θρυμματίζων,
 Τοῦ χοροῦ ἐκείνου ἔχνη Τούρκων ἄφησε σωρόν.

Τριπλὴν ἀνοιγεν ὁ Τοῦρκος καὶ μᾶς ἐπνιγεν ἀγκάλῃν
 Εἰς τὰς Στερεὰς τὰς δύο καὶ τοῦ Πέλοπος τὴν γῆν·
 Πλὴν αὐτὸς κτυπᾷ τὴν μίαν, ἀπωθεῖ μακρὰν τὴν ἄλλην,
 Καὶ τῆς τρίτης εὐκολύνει τὸν λιμὸν καὶ τὴν σφαγὴν.

Μὲ συντετριμμένα μέλη ὁ στρατάρχης τὴν ὥρα κεῖται·

Δὲν τὸν ἔφαγε πυρίτις· δὲν τὸν ἔρριψε πληγὴ·

Μεταξὺ τοῦ Παρθενῶνος ἡ ἀγχόνη του κινεῖται...·

Καὶ ἀπὸ τὸ μνήμα τὴν ὥρα τοὺς φονεῖς του εὐλογεῖ.

Εἰς τὴν σεβαστὴν χήραν τοῦ Ὀδυσσεῶς εἰμαρτο νὰ δοθῇ καὶ ἄλλη
 ἀφορμὴ παρηγορίας. Μετ' ὀλίγα ἔτη ἐν τῷ συλλόγῳ «Παρνασσῶ», τὴν
 25 Φεβρουαρίου 1873 ὁ νεαρὸς τότε λόγιος κ. Κωνσταντῖνος Ν. Παπα-
 μιχαλόπουλος ἀνέγνω τὴν ἱστορικὴν αὐτοῦ πραγματεῖαν περὶ τοῦ Ὀδυσ-
 σεῶς Ἀνδρούτσου, ἣτις, καίπερ ἔργον νεανικὸν καὶ ἀποπνεόν ἄκρα-
 τον πρὸς τὸν ἡρωικὸν ἐκείνον ἄνδρα ἐνθουσιασμόν, περιεῖχε γλαφυρὰς
 σελίδας καὶ πολλὰς ἀξίας λόγου πληροφορίας περὶ τοῦ θέματος. Κατὰ
 τὴν ἀνάγνωσιν παρίστατο ἡ γηραιὰ τοῦ Ὀδυσσεῶς χήρα, ὅτε δὲ ὁ
 ῥήτωρ ἀνέφερε τὸ ὄνομά της δακτυλοδεικτῶν αὐτὴν ταυτοχρόνως, τὸ
 ἀκροατήριον, ὅπερ κατὰ μέγα μέρος ἠγνόει ὅτι ἡ σύζυγος τοῦ Ὀδυσσεῶς
 Ἀνδρούτσου εὕρισκετο ἀκόμη ἐν τῇ ζωῇ, ἠγέρθη μετὰ συγκινητικῆς καὶ
 ἀπένειμε παντοίας ἐνδείξεις τιμῆς πρὸς τὴν πρεσβύτιδα. Ἡ ἀγαθὴ γυνὴ
 σφοδρὰ κατενύγη καὶ ἐχάρη διὰ τὸν ἐξαγνισμόν τῆς μνήμης τοῦ αἰδι-
 μου αὐτῆς συζύγου καὶ ἐδώρησε τότε εἰς ἐνδείξιν τῆς εὐγνωμοσύνης της
 πρὸς τὸν κ. Παπαμιχαλόπουλον τὸ μόνον ἐξ ἐκείνου ἀπομένον αὐτῆς
 ἐνθύμιον, τὸν χρυσοῦν τοῦ Ὀδυσσεῶς δακτύλιον, ὃν ὁ κ. Παπαμιχαλό-
 πουλος ἔκτοτε μετὰ σεβασμοῦ φέρει εἰς τὸν δάκτυλον. Ἄλλ' ἡ σημα-
 ντικωτάτη ἐκδήλωσις τῆς ἐθνικῆς εὐγνωμοσύνης περὶ τὸν ἄνδρα ἦτο ἡ
 ἐν ἔτει 1888 ἀνιδρυσις μνημείου πρὸς αὐτὸν ἐν Γραβιά, ἐκεῖ, ὅπου ἐτέ-
 λεσε τὸ ἀθάνατον αὐτοῦ ἀνδραγάθημα. Κατὰ τὴν τελετὴν ἐκείνην τὴν
 γενομένην μεγαλοπρεπέστατα τὴν 29 Μαΐου ἐπὶ παρουσίᾳ τῆς βασι-
 λικῆς οἰκογενείας, τῶν μελῶν τῆς Κυβερνήσεως, τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ
 τόπου καὶ πολυαρίθμων προσκυνητῶν ἀπήγγειλεν εὐφραδῆ πανηγυρικὸν
 ὁ ἀείποτε διατηρῶν λατρείαν πρὸς τὴν μνήμην τοῦ Ὀδυσσεῶς κ. Παπα-
 μιχαλόπουλος, προσηλωθεὶς πρὸς τοῦτο ὑπὸ τῆς ἐφορευούσης ἐπὶ τῆς
 τελετῆς Ἐπιτροπῆς, ἀπήγγειλε δὲ ποίημα ἐνθουσιῶδες, κατανύξαν μέχρι
 δακρύων τοὺς ἀκροατὰς ὁ γινώσκων τόσον καλῶς νὰ συναρπάξῃ τὰ
 πλήθη καὶ νὰ θίγῃ καὶ νὰ δονῇ τὰς μυχαιτάτας χορδὰς τῆς φιλοπατρίας
 ἀείμνηστος Ἀχιλλεὺς Παράσχος.

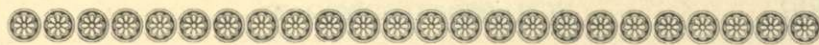
*

Ἡ Νέμεσις δὲν ἀφῆκεν ἀτιμώρητον τὸ ἀνοσιούργημα. Μετὰ ἔν ἔτος
 καὶ τρεῖς μῆνας ἀπὸ τοῦ φόνου τοῦ Ὀδυσσεῶς, τὴν νύκτα τῆς 30

Σεπτεμβρίου 1826, ὁ ἀνηλεὴς αὐτοῦ ἀντίζηλος ὁ Γκούρας ἐπιπτε νεκρός, βληθεὶς ὑπὸ σφαίρας ἐχθρικής εἰς τὴν κεφαλὴν, καθ' ἣν ὥραν ἐπυροβόλει παρὰ τὰ τείχη τῆς Ἀκροπόλεως. Ὁ μέγας καὶ ἰσχυρὸς στρατηγὸς ὁ ἐν διαστήματι ὀλιγίστων χρόνων ἀρθεὶς ὑπὲρ τοὺς ἄλλους, ὁ φημιζόμενος καὶ ἐγκωμιαζόμενος παρὰ πάντων, ἐσθέσθη ἐν μιᾷ στιγμῇ ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς ἰσχύος του. Ὡς νὰ ἤθελε δ' ἡ Θεία Δικαιοσύνη νὰ καταδιώξῃ τὸ ὄνομά του καὶ μετὰ θάνατον, ἡ σύζυγος αὐτοῦ ὀλίγους μετὰ ταῦτα μῆνας ἐφονεύετο μεθ' ἀπάσης τῆς οἰκογενείας της, καταπλακωθείσα ὑπὸ τῆς στέγης τοῦ Ἐρεχθείου, ὅφ' ἦν κατῴκει καὶ ἥτις ἐκρημνίσθη ὑπὸ τουρκικῆς βόμβας.

Βραδύτερον, ἐν ἄλλῃ πραγματείᾳ οἰονεὶ συμπληρωματικῇ τῆς παρούσης, θὰ προσπαθήσω νὰ ἐξιστορήσω ἐπὶ τῇ βίᾳ πάντοτε γνησίῳ καὶ ἀξίῳ λόγου ἀποδείξων τὰ κατὰ τὸν βίον καὶ τὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἰωάννου Γκούρα, μορφῆς ἀληθῶς παραδόξου καὶ περισπουδάστου τοῦ ἀγῶνος, ἐφ' ἧς ἡ πρόωρος τελευτὴ ἐπέχυσε ποιάν τινά δυσδιαπέραστον ὁμίχλην. Ἡ παρούσα μελέτη ἄς χρησιμεύσῃ ἀποκλειστικῶς ὡς πλαίσιον τῆς ἀδραῆς μορφῆς τοῦ ἀντιπάλου του, τοῦ Ὀδυσσεὸς Ἀνδρίτσου, μορφῆς ζωηρᾶς, ἀρρενωπῆς, νοημονεστάτης, μορφῆς συνδυαζούσης πολλὰ ἐν ἑαυτῇ τὰ ἀντίθετα, τὴν ἀνδρείαν καὶ τὴν ὑπουλότητα, τὴν αἴγλην τοῦ ἠρωισμοῦ καὶ τὸ στίγμα τῆς προδοσίας, μορφῆς, ἥτις, καίπερ σκιαζομένη ἐκ τῶν κακῶν, διατηρεῖ οὐχ ἥττον λάμψιν ἰδιαιτέραν καὶ προκαλεῖ ἀείποτε τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν συμπάθειαν διὰ τὰ μεγάλα τοῦ ἀνδρὸς κατορθώματα καὶ τὰς τραγικὰς τοῦ βίου του τύχας.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ ΑΝΝΙΝΟΣ

Η ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ ΤΩ 1834

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΟΘΩΝΟΣ

(Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Abbet-Grasset).

(Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Thomas Abbet-Grasset δημοσιεύομεν ἤδη μίαν, ἐν τῇ ὁποίᾳ περιλαμβάνεται θαυμάσιος ἀληθῶς χαρακτηρισμὸς τοῦ βασιλέως Ὁθωνος καὶ πολῦτιμοι πληροφορίες περὶ τῆς Ἀκροπόλεως).

Κύριε κόμη,

Εἰς τὴν προηγουμένην πρὸς τὴν Ὑμετέραν εὐγένειαν ἐπιστολὴν μου σὰς ἀνήγγειλα ἤδη τὴν πρόθεσίν μου τοῦ νὰ διαμείνω ἔτι ἐπ' ὀλίγον εἰς τὴν πόλιν τὴν πλήρη ἀναμνήσεων καὶ ἐνδόξου παρελθόντος, εἰς τὴν ὁποίαν τῇ ἀληθείᾳ ἔτι καὶ σήμερον, μεθ' ὅλην τὴν οἰκτρότητα καὶ ἀσημότητα τοῦ παρόντος, εὐρίσκει τις τὸ ἀόριστον ἐκεῖνο θέλημα, ὅπερ ἀναδίδεται ἐκ τῶν τάφων. Ὑπεσχέθη δὲ συγχρόνως ἐν τῇ ἐπιστολῇ μου ταύτῃ νὰ τηρήσω διὰ τὴν Ὑμ. εὐγένειαν πλήρη συνέχειαν τῶν ἐντυπώσεών μου περὶ προσώπων καὶ πραγμάτων τῆς χώρας, δι' ἣν τόσον καλοκάγαθον ἐνδιαφέρον ἐδείξατε Ὑμεῖς καὶ πλείστοι τῶν ἐν Παρισίοις φίλων. Τῇ ὑποσχέσει ταύτῃ ἐπόμενος ἀναλαμβάνω καὶ πάλιν τὸν κάλαμον ἵνα διατυπώσω Ὑμῖν τὰς ἐντυπώσεις μου ἐκ τῆς γνωριμίας τοῦ πρώτου Ἑλλήνος βασιλέως καὶ ἐκ τῆς ἐπισκέψεώς μου εἰς τὸν ἱερὸν βράχον.

Δις ἤδη ἔσχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἴδω τὸν βασιλέα ἐκ τοῦ σύνεγγυς, τὴν πρώτην φορὰν, καθ' ἣν ἔσχον τὴν τιμὴν νὰ παρουσιασθῶ Αὐτῷ ἅμα τῇ ἀφίξει του, καὶ δευτέραν φορὰν, ὅτε προσκληθεὶς ὑπ' Αὐτοῦ ἀνῆλθον ὁμοῦ μετὰ τὸν Ἀνακτα καὶ τὴν ἀκολουθίαν του ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως.

Λυποῦμαι, διότι ἢ ἄλλως εἶχον φαντασθῆ τὸν πρῶτον βασιλέα τῆς Ἑλλάδος καὶ ἔσχον τὴν πικρίαν τῆς διαψεύσεως ἢ τῶ ὄντι ὁ νεανίας

οὗτος δὲν εἶναι ὁ κατάλληλος διὰ τὸν ἀρτιπαγῆ ἑλληνικὸν θρόνον καὶ ἡ ἔμφυτος εἰς πάντα ἄνθρωπον αἰσθησις τῆς ἰκανότητος τοῦ ἄλλου μὲ προϊδοποιεῖ περὶ τούτου. Δὲν ἀμφισβητῶ ὅτι ὁ Βαυαρὸς ἡγεμονόπαις κατέρχεται εἰς τὴν νέαν αὐτοῦ πατρίδα ἔμπλεως ἐνθουσιασμοῦ.

— Εἰμί βέβαιος, μοὶ εἶπεν εἰς τὴν ἄγονον καὶ ἄρρυθμον Γαλλικὴν, ἦν ὁμίλει, ὅτι ἡ Ἑλλάς θὰ λάβῃ μεγάλην ἐπίδοσιν, διὰ τὴν ὁποίαν θέλω διαθέσει πᾶσαν μου δύναμιν καὶ ἐπιθυμίαν.

Δὲν ἀμφισβητῶ ἐπομένως ὅτι ὁ βασιλεὺς κατέρχεται μὲ τὴν προθυμίαν νὰ διαθέσῃ πᾶσαν τῆς διανοίας αὐτοῦ καὶ τῆς ψυχῆς δύναμιν ὑπὲρ τοῦ ἀγαθοῦ τῆς χώρας, ἥς τυχαίως ἐγένετο ἄρχων. Φοβοῦμαι ὅμως ὅτι ἡ νεανικὴ τοῦ φαντασία προσδίδει εἰς τὰς σκέψεις του ἄλλον δρόμον ἐκείνου, ὃν ὤφειλε ν' ἀκολουθήσῃ, καὶ αἱ σκέψεις του ἐξέρχονται παντὸς ὁρίου τοῦ πιθανοῦ καὶ τοῦ δυνατοῦ. Ὁ οἶκος τοῦ Λουδοβίκου τῆς Βαυαρίας (ὡς εἶπεν ἤδη ὁ κ. Montagny) εἶναι οἶκος μεγαλοϊδεατῶν αὐθεντῶν. Καὶ οὐδαμοῦ ἀλλαγῶς ἡ εὐρεία φαντασία δύναται ν' ἀπλωθῇ εἰς εὐρύτερον ὀρίζοντα, ὡς εἰς τὴν χώραν, ἐν ἣ ἡ φαντασία ἐδημιούργησε καὶ τοὺς θεοὺς. Ἡ φαντασία ὅμως καὶ τὸ ἀπέραντον τῶν βλέψεων εἶναι ἀρεταὶ κατάλληλοι διὰ ποιητάς, τοὺς βασιλεῖς δέον μᾶλλον πρακτικότητος καὶ σύνεσις νὰ διακρίνη.

— Τί εἶναι διὰ τὴν Ἑλλάδα ἡ μικρὰ αὕτη γωνία, ἣτις ἀπηλευθερώθη; μοὶ εἶπεν ὁ βασιλεὺς, ὅταν ἀνήλθομεν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως. Ἐγὼ ὄνειροπολῶ τὴν χώραν ταύτην μεγάλην καὶ ἰσχυρὰν καὶ ὄνειρεύομαι τὸν θρόνον μου ἐκεῖ, ὅπου ἔπесεν ὁ τελευταῖος Ἑλληὴν αὐτοκράτωρ.

Παρητήρησα εἰς τὸν βασιλέα ὅτι δίκαιον εἶναι πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο νὰ τεινωσιν αἱ βλέψεις τοῦ βασιλέως τῆς Ἑλλάδος, πρὸ παντὸς ὅμως πρέπει, ὡς καὶ ὁ λαὸς του, ν' ἀρκῆται εἰς τὸ παρὸν, ὅπερ ἀποτελεῖ τὴν πρώτην βαθμίδα τῆς μεγάλης καὶ ἐπιπόνου πρὸς τὰ ἄνω κλίμακος. Ὁ βασιλεὺς ἐκίνησεν ὡσεὶ δυσηρεστημένος τὴν κεφαλὴν καὶ ἐσιώπησεν. Ὅτε τὴν ἐσπέραν διηγῆθην τὴν σύντομον ταύτην συνδιάλεξιν εἰς τὸν ἡμέτερον πρεσβευτὴν, οὗτος καθ' ὅλου συνεφώνησε μετ' ἐμοῦ καὶ προσέθηκεν ὅτι πολὺ φοβεῖται μὴ ἡ ζωηρὰ νεανικὴ φαντασία τοῦ βασιλέως κακὸν μᾶλλον προξενήσῃ εἰς τὴν μικρὰν χώραν.

Εἶναι δὲ ἄριστα κατηρητισμένος πνευματικῶς ὁ βασιλεὺς καὶ φαίνεται διατηρῶν ἐν ἑαυτῷ μέρος τοῦ πρὸς πᾶν καλὸν καὶ ἀρχαῖον ἐνθουσιασμοῦ τοῦ πατρός του. Αἱ ἀρχαιολογικαὶ του γνώσεις δὲν εἶναι βεβαίως τέλειαι καὶ περὶ τῆς Ἑλλάδος δὲν γνωρίζει ἴσως ὅσα ἔπρεπεν ὡς

κυριαρχῶν αὐτῆς. Ἐμελέτησεν ὅμως ὑπὸ τὴν πατρικὴν ἐπιβλέψιν ἐπισταμένως καὶ ἔχει τὴν ἱστορικὴν μὀρφωσιν εὐρύτεραν καὶ ἀρτιωτέραν ἀφ' ὅσων θὰ εἶχεν ἄλλος πρίγκιψ τῆς ἡλικίας του. Συναισθανόμενος δὲ τὴν ὑποχρέωσιν νὰ μὴ ὑστερῇ τῶν περὶ αὐτὸν εἰς τὰς γνώσεις του ἐπὶ τοῦ τόπου, ἐφ' οὗ ἐκλήθη νὰ βασιλεύσῃ, ῥίψκοινδυνεύει ἐνίοτε καὶ εἰς γνώμας, αἵτινες δὲν δύνανται νὰ γίνωνται καθ' ὀλοκληρίαν δεκταί, ἅς ὅμως ὑποστηρίζει μετὰ καλοκαγάθου ἐπιμονῆς, δι' ἧς μέχρι τέλους ὑπερισχέει.

Ὅσον ἀφορᾷ ὅμως εἰς τὴν νεωτέραν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος, ὁ βασιλεὺς φαίνεται πενιχρότατος εἰς γνώσεις. Πολλάκις καὶ ἐπανειλημμένως ἐρωτᾷ (ὡς με ἐβεβαίωσε καὶ ὁ πρεσβευτὴς ἡμῶν) περὶ συμβεβηκότων προσφάτων, ἅτινα ὅλος ὁ κόσμος γνωρίζει, φωρᾶται δ' ἐνίοτε ἀγνοῶν τὰ ἀμέσως πρὸ τῆς ἀνακηρύξεως του γεγονότα, ἐκ τῆς γνώσεως καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ὁποίων διαφωτίζεται πᾶς ἡγεμὼν. Τὸ τοιοῦτον θὰ εἶναι ὀδυνηρὰ ἀποκάλυψις διὰ τοὺς Ἑλληνας, ὅταν τὸ ἐννοήσωσι, καὶ θὰ δώσῃ ἴσως ἀφορμὰς εἰς προτιμήσεις καὶ παραγκωνισμούς, ὧν τὰς συνεπειὰς ἀσφαλῶς δύναται τις νὰ προὑπολογίσῃ καταστρεπτικὰς. Δυστυχῶς δὲν ἔσχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐκτιμήσω ἐξ ἰδίας καὶ προσωπικῆς ἀντιλήψεως τοὺς τρεῖς συμβούλους τοῦ βασιλέως, δι' ὧν ἐφωδίασε τὸν υἱὸν τοῦ ὀλοδοβίκου· τούτων ὅμως ἡ εὐθύνη εἶναι μεγίστη καὶ δύναται τις νὰ εἶπῃ ὅτι οὐδέποτε περιπτώσεις πλείοτεραι συνέρρευσαν ἐπὶ τῷ αὐτῷ ἵνα παρασχεθῇ εἰς τρεῖς ξένους ἄνδρας ἡ εὐκαιρία νὰ σώσωσι καὶ τὸν τόπον, ὃν ἤλθον νὰ διοικήσωσι, καὶ τὸν βασιλέα, ὃν μεθ' ἑαυτῶν ἔφερον.

Εὐτυχῶς νομίζω ὅτι ἀνεκάλυψα εἰς τὸν βασιλέα ἰδιαιτέραν τινὰ ὀξυδέρκειαν εἰς τὴν ἐξεύρεσιν προσώπων τινῶν ἐκ τῶν ἐντοπίων, οἵτινες δύνανται ἐν πλήρει συναισθήσει τῆς εὐθύνης νὰ βοηθήσωσι τὸν βασιλέα εἰς τὸ ἔργον τῆς διοργανώσεως τῆς χώρας. Περὶ τὸν θρόνον συνεκεντρώθησαν σπουδαῖοι ἄνδρες, ὧν ἄλλως τε δὲν ἀμοιρεῖ ἡ Ἑλλάς, καὶ ἡ αὐλή φαίνεται ἀνοικτὴ καὶ εὐπροσῆγορος πρὸς ὅλας τὰς προσωπικότητας τοῦ τόπου· καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἐνταῦθα πρὸ πολλοῦ ἀνταγωνισμοὶ καὶ ἀντιζηλίαι ἐπέφερον μίση καὶ διαιρέσεις. Νομίζω ὅμως ὅτι προκειμένου περὶ σπουδαίων ἀποφάσεων, αἵτινες ἀφορῶσιν εἰς ἔθνικα γενικὰ ζητήματα, τὸ περὶ τὸν βασιλέα σῶμα τῶν ἐντοπίων πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν δύναται ν' ἀναδειχθῇ σωφρονέστερον καὶ ὀξυδερκέστερον τῶν τριῶν Βαυαρῶν διπλωματῶν, οὓς μεθ' ἑαυτοῦ ἔφερον ὁ βασιλεὺς.

Ὁφείλω ἐπίσης ν' ἀναγνωρίσω τὴν φιλότιμον σπουδὴν, ἣν κατέβαλεν ὁ Ὄθων πρὸς ἐκμάθησιν τῆς γλώσσης τῶν ὑπηκόων του. Μολονότι γνωρίζετε ὅτι δὲν παρήλθε πολὺς καιρὸς, ἀφ' ὅτου ἐπάτησε τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος, ὁ βασιλεὺς συνεννοεῖται ἤδη Ἑλληνιστὶ πρὸς ἀπερίγραφτον χαρὰν τῶν ὀπλαρχηγῶν, οἵτινες εἰς τὴν ἐπιμέλειαν ταύτην καὶ εἰς τὴν εὐφυᾶ ἔμπνευσιν τοῦ βασιλέως τοῦ νὰ περιβληθῆ τὴν γραφικὴν Ἑλληνικὴν στολὴν, διαβλέπουσι τὸν πόθον τοῦ ἀνακτος νὰ λησμονήσῃ τὴν ξένην καταγωγὴν αὐτοῦ καὶ ν' ἀφομοιωθῆ αὐτοῖς γινόμενος τελείως Ἕλλην. Παρετήρησα ἤδη πολλοὺς Ἑλληνικοὺς ὀφθαλμοὺς δακρύνοντας ἐπὶ τῇ θέᾳ τοῦ βασιλέως φέροντος τὴν λευκὴν φουστανέλλαν καὶ ἤκουσα ὅτι Πελοποννήσιος ἀρχηγὸς ἀκούσας τὸν βασιλέα ὁμιλοῦντα αὐτῷ ἑλληνιστὶ κατελήφθη ὑπὸ λυγμῶν καὶ ἀπεχώρησε χωρὶς νὰ δυνηθῆ νὰ προφέρῃ λέξι.

Δυστυχῶς συγκρούονται ἤδη ἐν Ἑλλάδι πλεῖστοι καὶ ἀντίθετοι ἐπιρροαὶ ἐγχωρίου καὶ ξένης πολιτικῆς καὶ πρόβλημα διαρκὲς θὰ εἶναι ἐνώπιον τοῦ βασιλέως ἡ ὁδός, ἣν πρέπει ν' ἀκολουθήσῃ. Οἱ διπλωματικοὶ ἀντιπρόσωποι τῶν Εὐρωπαϊκῶν κρατῶν προσπαθοῦσιν ἀπὸ τοῦδε νὰ ἐξασφαλίσωσιν ὑπὲρ ἑαυτῶν καὶ τῆς χώρας των ἐπιρροὴν μείζονα ἐκείνης, ἣν δύναται νὰ παράσχῃ ἐλεύθερον καὶ ἀνεξάρτητον κράτος, καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ πραγματικὸν κίνδυνον ἐπικρεμάμενον διαρκῶς ἄνωθεν τοῦ βασιλέως. Ἦκουσα χωρὶς νὰ δύναμαι ἐπισημότερον νὰ τὸ διαβεβαιώσω ὅτι ὁ ἐν Ἀθήναις διπλωματικὸς ἀντιπρόσωπος τῆς Ἀγγλίας ἀνεπιφυλάκτως ἀντιπολιτεύεται τὴν νέαν βασιλείαν ἀπλῶς καὶ μόνον διότι ὁ ἡγεμὼν εἶναι Γερμανός. Ἦκουσα πρὸς τούτοις ὅτι οὐδ' ἡ Ῥωσσία διάκειται εὐμενῶς πρὸς τὸν Ὄθωνα καὶ ὅτι οὗτος θᾶττον ἢ βράδιον θὰ ἀναγκασθῆ νὰ ἐμπιστευθῆ ἑαυτὸν καὶ τὴν τύχην τῆς βασιλείας του μόνον εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ Γερμανίαν. Πληροφοροῦμαι ὅτι οἱ ἀντιβασιλεῖς εἶναι διαπρεπέστατοι ἄνδρες τῆς Βαυαρίας καὶ ὅτι ἡ μέριμνα αὐτῶν δὲν θὰ στραφῆ τοῦ ἀρχικοῦ καὶ ἠθικοῦ σκοποῦ της, τοῦ ἀγαθοῦ τῆς χώρας.

Τὴν Βασιλικὴν ἀκολουθίαν, ἣτις ἔμελλε ν' ἀνέλθῃ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, ἀπετέλεσαν πλὴν τοῦ Βασιλέως καὶ τοῦ Βαυαροῦ διδασκάλου του, ὅστις παρ' αὐτῷ ἤδη κατέχει θέσιν ἰδιωτικοῦ καὶ ἀνεπισήμου συμβούλου, οἱ ὑπασπισταὶ του, ὁ ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων Γερμανός, ὁ Ἕλλην βοηθός του, δύο ὑπάλληλοι τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν, ὁ γραμματεὺς τῆς Γαλλικῆς Πρεσβείας καὶ ἐγώ. Τὴν τελευταίαν στιγμὴν

ἰσχυρὸς βορρᾶς πνεύσας ἐματαίωσε τὴν ἐκδρομὴν. Ἐγὼ ὅμως ὑπὸ σφοδροῦ διακαίόμενος πόθου νὰ ἴδω ἐπὶ τέλος τὴν Ἀκρόπολιν, ἀνῆλθον ἐπ' αὐτῆς καὶ τὴν ἡμέραν ἐκείνην καὶ τὴν ἐπομένην, ἀμφοτέρων δὲ τῶν ἐπισκέψεων τούτων τὰς ἐντυπώσεις μου θέλω συνοψίσει ὑμῖν ἐνταῦθα.

Ἀπὸ τῆς ἀγορᾶς τῆς πόλεως Ἀθηνῶν μέχρι τῆς Ἀκροπόλεως φέρει ὁδὸς τραχεῖα καὶ ἀνάντης, ἀλλὰ καὶ γραφικωτάτη. Παρ' αὐτὴν ἔνθεν καὶ ἔνθεν εὐρίσκονται τὰ Τουρκικὰ πρατήρια περιελθόντα ἤδη εἰς Ἑλληνικὰς χεῖρας, διατηροῦντα ὅμως τὴν Ἀνατολικὴν αὐτῶν μορφήν. Μόλις ἀναρριχηθῆ τις ὀλίγον ἐπὶ τῆς ἀνηφορικῆς ταύτης ὁδοῦ βλέπει τὸν Λυκαβηττὸν μὲ τὴν χαρίεσσαν ὄψιν αὐτοῦ, τὴν ἱερὰν ὁδὸν τὴν φέρουσαν πρὸς τὸν κῆπον τοῦ Χασεκῆ, τὰ λείψανα τῶν τουρκικῶν τειχῶν τῆς πόλεως, τὰ ὁποῖα ἐκρημνίσθησαν πρὸ ὀλίγων ἐτῶν, ἔτι δ' ἀνωτέρω ἀποκαλύπτεται ὁ λόφος τοῦ Φιλοπάππου καὶ ὀπισθεν αὐτοῦ ἡ θάλασσα τοῦ Φαλήρου. Ἡ Ἀκρόπολις δὲ φαίνεται εἰσέτι κεκαλυμμένη ὑπὸ σωρῶν ἀθλίων οἰκίσκων, οἵτινες ἐχρησίμευον εἰς τοὺς Τούρκους φύλακας καὶ ὑπὸ σωρῶν χωμάτων, ἅτινα ἐκάλυψαν τὸν ἀπορροῦγα βράχον.

Ἐπὶ τέλος, εἰς τὸ ὑψηλότερον σημεῖον τῆς ὁδοῦ, ὁ ἐπισκέπτης ἀποκαλύπτει τὰ παχέα πολεμικὰ τείχη, ἅτινα ἀπετέλεσαν τὴν πρώτην βᾶσιν τῆς πολεμικῆς χρησιμοποίησεως τοῦ ἱεροῦ βράχου. Ἀπὸ τῶν βαρέων ὅμως ἀλλὰ συμμετρικωτάτων τειχῶν τούτων μέχρι τοῦ ὕψους σχεδὸν τῶν Προπυλαίων, ὀλόκληρος ὁ χώρος ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῶν Τούρκων πρὸς οἰκοδόμησιν ἀποθηκῶν, διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ὁποίων ἐγένετο ἀσυνείδητος χρῆσις πολυτίμων λειψάνων. Εἰς τὸν πρῶτον τοῖχον, τὸν ὁποῖον πρὸ ἐμοῦ ἀπῆντησα, παρετήρησα κατάπληκτος ἐμπεπηγμένην πλάκα ἐνεπίγραφον μετὰ πλαισιώματος θαυμασίων γλυφῶν. Τὸ τεμάχιον τοῦτο βεβαίως εἶχεν ἀσπασθῆ ἀπὸ τινος τῶν ἐπὶ τοῦ βράχου ἱερῶν, ὡς μ' ἐβεβαίωσε δὲ ὁ Σαβιγνύ, φορτία ὀλόκληρα λίθων κατεβιβάσθησαν ἀπὸ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἐτεμαχίσθησαν ὅπως χρησιμεύσωσιν ὡς οἰκοδομητικὴ ὕλη διὰ τὰς οἰκίας τῶν Τούρκων. Καὶ ταῦτα, ἐνῶ ὀλίγα βήματα κάτωθεν τῆς Ἀκροπόλεως, λόφοι ὀλόκληροι πετρώδους συστάσεως θὰ παρείχον ὑλικὸν καλύτερον καὶ θὰ ἠμπόδιζον τοὺς δράστας ἀπὸ τοιαύτης ἱεροσυλίας.

Ἡ κλίμαξ, ἣτις διὰ μέσου τῶν ἀποθηκῶν ἄγει πρὸς τὰ Προπύλαια, διακόπτεται αἰφνιδίως εἰς τὸ μέσον διὰ πλαγίων τινῶν βαθμίδων, αἵτινες φέρουσιν εἰς παράδοξον κρύπτην. Ἡ κρύπτη αὕτη, τετράγωνος καὶ μετὰ μαρμαρίνων τοιχωμάτων, κλείεται ὑπὸ σιδηροῦ φράγματος. Ὁ

συνοδεύων ἡμᾶς Γερμανὸς ἀρχαιολόγος μᾶς ἐβεβαίωσεν ὅτι ἐν τῇ κρύπτῃ ταύτῃ, ἣτις εἶναι κατασκευάσμα τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων, φαίνεται ὅτι ἐφυλάττοντο κειμήλια ἀρχαιολογικῆς ἀξίας. Ἦδη ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως δεκάς ἐργατῶν καταγίνεταί εἰς ἀπελευθέρωσιν τῶν Προπυλαίων ἀπὸ τῶν ἀσφυκτικῶς περιβαλλόντων αὐτὰ ὄγκων χώματος. Ἡ μέχρι τῆς ἐπισκέψεώς μας συντελεσθεῖσα ἐργασία ἀπεκάλυψε τὰς ὠραίας κορυφὰς τῶν στύλων καὶ πρὸ αὐτῶν τὸ ὑπόβαθρον ἀγάλματος, ὅπερ ἀγνοῶ εἰς ποῖον ἀνήκει.

Διὰ μέσου τῶν τουρκικῶν ἀποθηκῶν, αἰτινες κατακρημνίζονται ἤδη, ὁδὸς πλήρης τεμαχιῶν τηλεβόλων καὶ ὄγκωδων βομβῶν φέρεται πρὸς τὸν Παρθενῶνα. Τὸ ἀριστούργημα τοῦ Ἰκτινίου ἐσυλήθη ὑπὸ τῶν Τούρκων, οἵτινες μετέβαλλον αὐτὸ ἀναλόγως τῶν περιστάσεων ἄλλοτε μὲν εἰς πυριτιδαποθήκην καὶ ἄλλοτε εἰς τζαμίον. Ἐκ τῆς τελευταίας ταύτης χρήσεως διεσώθη ἤδη, ὑψῶν τὴν αἰχμὴν τοῦ ὑπεράνω τοῦ ἀετώματος, μιναρῆς φέρων καταφανῶς τὰ ἔγχνη τῆς προηγηθείσης πυρκαϊᾶς. Τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τοῦ Παρθενῶνος φέρουσιν εἰσέτι εἰκόνας χριστιανικὰς τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ὁ Παρθενῶν εἶχε μεταποιηθῆ εἰς ναὸν τῆς Παναγίας. Μίαν τῶν εἰκόνων τούτων καλύτερον τῶν ἄλλων διατηρηθεῖσαν ἀποκατέστρεψαν οἱ τελευταῖοι Τούρκοι παραδίδοντες τὴν Ἀκρόπολιν. Ἄνυπολόγιστος εἶναι ἡ καταστροφή, ἣν ὁ χρόνος καὶ αἱ περιπέτεια καὶ ἡ σύλησις ἐπέφερον ἐπὶ τῶν θαυμασιῶν μετωπῶν τοῦ ναοῦ. Ὀλόκληρος ἡ σειρὰ τῶν θαυμασιῶν γλυφῶν κατεστράφη καὶ τεμάχια τῶν παραστάσεων κεῖνται κατὰ γῆς, ἐνῶ εἰς τὸν κορμὸν ἀγάλματος ἀρίστης τέχνης ἠρίθμησα σημεῖα εἰκοσάδος σφαιρῶν, τὰς ὁποίας διηύθυνον κατὰ τοῦ ἀρχαίου κειμηλίου οἱ Τούρκοι στρατιῶται ἀσκούμενοι εἰς τὰς σκοποβολὰς.

Ἐναντι τοῦ Παρθενῶνος σωρὸς πλακῶν καὶ τεμαχιῶν μαρμάρων δεικνύει τὸν ναὸν τῆς Ἀπτέρου Νίκης, ἐπὶ τοῦ ὁποίου, ὡς κειμένου εἰς τὸ δυτικώτερον σημεῖον τῆς Ἀκροπόλεως, διηυθύνθησαν προχειρότερον καὶ ὀρμητικώτερον ὄλαί αἱ κατὰ τοῦ Ἱεροῦ βράχου ἐνσκήψασαι ἱστορικαὶ καταγίγδες. Καὶ τοῦ ναοῦ τούτου τὰ μάρμαρα καταγίνονται ἤδη ἐργάται ν' ἀποκαλύψωσι καὶ ν' ἀποκαθάρωσι, τὴν στιγμὴν δ' ἀκριβῶς, καθ' ἣν μετ' ἐνδιαφέροντος παρηκολούθουν τὴν ἐργασίαν ταύτην, δύο ἐργάται προσεκόμισαν μικρὸν μαρμάρινον ἀγαλμάτιον ὠραίας τέχνης ἄλλ' ἀκέφαλον.

Εἰς τὸ βάθος τῆς Ἀκροπόλεως, ἀριστερᾶ τοῦ Παρθενῶνος, ὑψοῦται ὁ κομψὸς ναὸς τοῦ Ἑρῆθῆος, μόλις τώρα ὑπερκείμενος σωροῦ χωμάτων,

τὸν ὁποῖον συνεκέντρωσαν ἐκεῖ οἱ Τοῦρκοι, ἵνα προφυλάξωσι τὴν ἀσθενεστέραν πλευρὰν τοῦ φρουρίου. Καὶ ὁ ναὸς οὗτος ἐχρησιμοποιεῖτο ἤδη διὰ τὴν φύλαξιν πυρίτιδος καὶ πολεμεφοδίων, φαίνεται δ' ὅτι καὶ ἐνταῦθα πυρκαϊὰ ἐπισυμβᾶσα ἠμαύρωσε τὴν ὠραίαν λευκότητα τῶν μαρμάρων.

Θὰ ἐπιτρέψῃτε, κύριε κόμη, εἰς ἄνθρωπον, ὅστις οὐδὲ ποιητῆς οὐδὲ ἀρχαιολόγος εἶναι, νὰ περιορισθῇ εἰς τὴν ξηρὰν ταύτην περιγραφὴν. Σᾶς βεβαιῶ ὅτι δυσπερίγραπτον εἶναι ὁ,τι ἠσθάνθην εὑρεθεὶς ἐπὶ τοῦ βράχου ἐκείνου, ὅστις διεγείρει τόσας ἀναμνήσεις εἰς τὴν ψυχὴν παντός, ὅστις ἔρριψεν ἔστω καὶ ἐπιπόλαιον βλέμμα εἰς τὸν ὠραῖον ἀρχαῖον κόσμον. Ἐπὶ τῶν ἐρειπίων ἐκείνων ἠσθανόμην ἤδη ἐπιστρέφοντας τοὺς φυγαδευθέντας θεοὺς καὶ μεθ' ὅλην τὴν πενιχρότητα καὶ τὴν ἐρημίαν, ἣτις ἠπλοῦτο περὶ ἐμέ, ἐνόμισα πρὸς στιγμὴν ὅτι ἔβλεπον ἀνερχομένην πρὸς τὴν Ἀκρόπολιν τὴν πομπὴν τῶν Παναθηναίων καὶ ὅτι ἤκουον τὰ μάρμαρα πληττόμενα ὑπὸ τῶν ποδῶν τῶν ταύρων τῶν ἀγομένων πρὸς σφαγὴν

Ἀθήνησι τῇ 11 Δεκεμβρίου 1834.

THOMAS ABBET-GRASSET

ΟΙ ΜΥΚΗΤΕΣ

ΕΝ ΤΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΙ ΤΗΣ ΦΥΣΕΩΣ

Δὲν πρόκειται ἐνταῦθα νὰ ἐξετάσωμεν ἐν ἐκτάσει τὸ σπουδαῖον μέρος, τὸ ὁποῖον προσδιωρίσθη ὑπὸ τῆς φύσεως εἰς τὰ φυτὰ καὶ τὸ ὁποῖον πρὸ παντός ἄλλου δύναται νὰ μᾶς χρησιμεύσῃ ὡς ὑπόδειγμα τῆς ἐν τῇ φύσει ἐπικρατούσης ἁρμονίας καὶ προνοητικῆς οἰκονομίας, ἄξιον νὰ ἐγείρῃ τὸν θαυμασμόν μας.

Ἐκ τῶν ὀργανικῶν ὄντων τὰ φυτὰ εἰσι τὰ ἀρχαιότερα, δηλαδή, ἐπλάσθησαν πρὸ τῶν ζῶων, ἵνα ἐτοιμάσωσι τὸ ἔδαφος, ἢ μᾶλλον τοὺς περὶ ὑπάρξεως ἔδρους, διὰ τὰ τελευταῖα ταῦτα. Τὰ φυτὰ εἶναι ἀπαραίτητα διὰ τὰ ζῶα· καὶ τὰ μὲν φυτὰ δύνανται νὰ ζῶσιν ἄνευ τῶν ζῶων, ἀλλὰ ἡ ὑπαρξίς τῶν ζῶων ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ὑπάρξεως τῶν φυτῶν, καὶ τοῦτο διὰ τὸν ἀπλούστατον λόγον, ὅτι τὰ ζῶα δὲν δύνανται νὰ ἀφομοιώσωσιν ἀνόργανον ὕλην, ἀλλὰ μόνον ὀργανικὴν ἐτοιμασθεῖσαν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως διὰ τῶν φυτῶν, ἀφοῦ τὰ ζῶα ἐν γένει λαμβάνουσι τὴν τροφήν των ἢ ἐκ τῶν φυτῶν ἢ ἐκ τῶν ποοφάγων ζῶων. Ἄλλοτε θέλομεν γράψαι ἐκτενέστερον περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου· τὴν σήμερον περιοριζόμεθα νὰ ἐκθέσωμεν τὴν ἀποστολήν, ἣν ἔχουσι ὠρισμένα τινὰ εἶδη φυτῶν ἐν τῇ φυσικῇ οἰκονομίᾳ.

Ἐν τοῖς δάσεσι καὶ ἐν τοῖς ἀγροῖς παρατηροῦμεν, ἰδίως κατὰ τὸ φθινόπωρον, διάφορα φυτικὰ πλάσματα, τὰ ὁποῖα ἀναπτύσσονται ἐπὶ τῆς γῆς ἢ ἐπὶ δένδρων ἢ ἐπὶ σεσηπυιδῶν ὑλῶν καὶ συνήθως ἔχουσι ἀλλοίαν χροιάν ἢ πρασίνην, δὲν ἔχουσι δὲ καὶ τὴν μορφήν τῶν ἄλλων φυτῶν· ὀνομάζονται ὑπὸ τοῦ λαοῦ μανιτάρια, ἐν δὲ τῇ ἐπιστήμῃ, ἀποτελοῦσιν ἰδίαν τάξιν τὴν τῶν *μυκήτων*. Τινὰ ἐξ αὐτῶν εἶναι ἐδώδιμα, ὡς τὰ ὕδνα (*truffles*) ἢ διάφορα εἶδη ἀγαρικοῦ (*champignons*) ἢ βολέτου, ἀλλὰ δ' εἶναι δηλητήρια· ἔχουσι δὲ ταῦτα πολλάκις σχῆμα κορύνης ἢ κώδωνος ἢ φέρουσι μισχωτοὺς πῖλους καὶ ἀποτελοῦσι διαφόρους οἰκονομίας τῆς τάξεως τῶν μυκήτων, ὄντα συγγρόνως οἱ γίγαντες τῆς

τάξεως ταύτης, ἐνῶ τὰ πλεῖστα εἶδη αὐτῆς εἶναι μικρότατα, πολλὰ δὲ μάλιστα μικροσκοπικά.

Ὅσάκις τεμάχια ἄρτου μένουσιν εἰς ὑγρὸν μέρος, βλέπομεν, ὅτι ἀναπτύσσεται ταχέως ὑποπράσινον κάλυμμα, ὅπερ κοινῶς ὀνομάζεται μούχλα· ἐὰν δ' ἐξετάσωμεν ταύτην διὰ τοῦ μικροσκοπίου, βλέπομεν, ὅτι συνίσταται ἐκ λεπτοτάτων νημάτων κεχωρισμένων δι' ἐγκαρσίων γραμμῶν εἰς ἀρθρίδια, φέροντα ἐπὶ τοῦ ἄκρου αὐτῶν κλάδους σπονδυλωτοὺς ἐπίσης ἐνάρθρους.

Τὰ τοιαῦτα μετὰ πολλῶν ἄλλων παρεμφερῶν ἀποτελοῦσι τὴν οἰκονομίαν τῶν εὐρώτων.

Ἐὰν ἐξετάσωμεν τὸ αἶμα τῶν ἐξ ἀνθρακος νοσούντων βοῶν, βλέπομεν μεθ' ἱκανῆς μεγεθύνσεως μεταξὺ τῶν αἰμοσφαιρίων βραχέα νήματα, τὰ λεγόμενα βακτήρια τοῦ ἀνθρακος, καὶ ταῦτα οἱ βοτανικοὶ κατατάσσουσιν εἰς τοὺς μύκητας, εἰ καὶ τὸ σχῆμα αὐτῶν φαίνεται πολὺ διάφορον ἐκείνου τῶν πιλοφόρων μυκήτων· παρατηρητέον ὅμως ἐνταῦθα, ὅτι εἰς τοὺς πιλοφόρους μύκητας τὸ ἐκτὸς τῆς γῆς μέρος αὐτῶν καὶ ἰδίως ὁ πῖλος εἶναι τὸ σποράγγειον, δηλ. τὸ καρποφόρον μέρος, ὅπερ παράγει τὰ σπόρια, δι' ὧν πολλαπλασιάζονται οἱ μύκητες. τὸ δὲ καθ' αὐτὸ φυτὸν, ἢτοι τὸ μυκήλιον, ὅπως τὸ ὀνομάζουσιν οἱ φυτολόγοι, μένει πάντοτε ἐντὸς τῆς γῆς, ὅπως τὸ τοῦ εὐρώτος τοῦ ἄρτου ἐντὸς τοῦ ἄρτου· εἰς τοὺς εὐρώτας τὰ νήματα παράγουσιν ἐπίσης σπόρια εἰς τρόπον, ὥστε ἡ διαφορὰ δὲν εἶναι τόσο μεγάλη, ὅσον φαίνεται κατ' ἀρχάς. Ἄλλος οὐσιωδέστερος γενικὸς χαρακτήρ τῶν μυκήτων εἶναι, ὅτι δὲν παράγουσι χλωροφύλλην, δηλ. τὴν πρασίνην ἐκείνην ὕλην, τὴν ὁποῖαν ἀπαντῶμεν εἰς τὰ ἄλλα ἀνώτερα φυτὰ, καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ οἱ μύκητες εἶναι ἢ παράσιτα ζῶων ἢ ἄλλων φυτῶν, ἢ ζῶσιν ἐπὶ διαφόρων ἐν σήψει διατελούντων ὀργανικῶν σωμάτων· ἕνεκα τῆς ἐλλείψεως τῆς χλωροφύλλης δὲν δύνανται οἱ μύκητες ν' ἀφομοιώσωσιν ἀνόργανον ὕλην, ἀλλὰ τρέφονται ἐξ ἐτοίμης ὀργανικῆς τοιαύτης, ἣν εὐρίσκουσι παρασιτοῦντα ἐπὶ ἄλλων ζώντων ὀργανισμῶν ἢ σεσηπότων ὀργανικῶν σωμάτων. Διὰ ταῦτα πολλὰ εἶδη τῶν μυκήτων ἔχουσι μεγίστην σημασίαν διὰ τὴν φυσικὴν οἰκονομίαν καὶ καθίστανται ἐμμέσως ὠφελιμώτατα διὰ τὸν ἄνθρωπον.

Οἱ μύκητες εἶναι οἱ καλύτεροι φίλοι τοῦ ἀνθρώπου, διότι οὐ μόνον παρέχουσι αὐτῷ ἀξιόλογον τροφήν, ἀλλὰ περιθάλπουσι καὶ τὴν περιουσίαν του, καὶ πρὸ πάντων διατηροῦσι τὴν ὑγείαν του· ἄλλοι ἀπ' ἐναν-

τίας είναι οί άσπονδότεροι έχθροί του, διότι και τήν περιουσίαν του καταστρέφουσι και άσθενείας πολλάκις θανατηφόρους προξενούσι.

Μεγάλην ύπηρεσίαν παρέχουσι μύκητες τινες εις τόν άνθρωπον και εις άπαντα τόν οργανικόν κόσμον προκαλοῦντες τήν σήψιν νεκρών σωμάτων τών ζώων και έπαναφέροντες ούτω τά συστατικά αυτών εις τήν γενικήν κυκλοφορίαν. "Ηδη πρό ολίγου χρόνου έπιστεύετο ότι ή σήψις είναι ή φυσική συνέπεια του θανάτου· ή ζωική δύναμις έλεγον ότι συγκρατεί τά συστατικά του σώματος, άποσυνθετόμενα άμα τή παύσει της δυνάμεως ταύτης· αλλά τουτο δέν είναι άληθές· μικροί μύκητες, τά βακτήρια της σήψεως, τά όποια πανταχοῦ εύρίσκονται έν άφθονία, εισδύουσιν εις τό νεκρόν σώμα και φέρουσι τήν άποσύνθεσιν. "Η ενεργεια ένός και μόνου βακτηρίου είναι ένεκα της μικρότητος αυτού άσήμαντος, διότι έχει $\frac{1}{500}$ του χιλιοστοῦ του μέτρου μήκος, αλλά ή σμικρότης αυτών άντικαθίσταται διά του τεραστίου αριθμοῦ και ό πολλαπλασιασμός αυτών είναι έκπληκτικός. "Ηδη εις 20 λεπτά της ώρας δύναται ό αριθμός να διπλασιασθῆ διά του μερισμοῦ τών κυττάρων. "Οτι ή σήψις προκαλείται διά τών βακτηρίων τούτων άποδεικνύεται έκ τούτου, ότι δέν λαμβάνει χώραν, όταν μεταχειρισθώμεν κατάλληλα μέσα προς καταστροφήν αυτών. Εις τας έκβολάς του Λένα έν τῆ Βορείῳ Σιβηρία εύρέθη ολόκληρος προκατακλυσμαίσιος έλέφας (mamouth), του όποίου τό σώμα έκαλύπτετο εισέτι έκ τριχῶν και του όποίου ή σάρξ διετηρείτο εισέτι τόσον καλῶς, ώστε οί κύνες τήν έτρωγον· άγνωστον επί πόσας χιλιάδας έτών τό ζῶον τουτο εύρίσκετο υπό τόν πάγον, όπου εύρέθη, άλλ' έπειδή ό πάγος έμποδίζει τήν ανάπτυξιν τών βακτηρίων, ή σήψις δέν ειχεν επέλθει.

"Ανευ τών βακτηρίων της σήψεως άπειρα πτώματα ζῶων ἤθελον καλύψει τό έδαφος της γῆς και καταστήσει αυτήν άκατοίκητον· εάν όμως ό άνθρωπος θέλῃ να προσυλλάξῃ κρέας από τήν σήψιν, εύκόλως κατορθοί τουτο, άπομακρύνων τά βακτήρια· νωπόν κρέας διατηρούμενον έντός πάγου έφθασε διά πλοίου έν καλή καταστάσει από της Αύστραλίας εις Αγγλίαν. "Εξ Αμερικῆς εισάγεται εις τήν Ευρώπην μέγα ποσόν κρέατος έντός κυτίων έκ κασσιτέρου· τά τυχόν έν τῷ κρέατι εύρισκόμενα έμβρυα τών βακτηρίων φονεύονται διά μεγάλης θερμότητος και τό κυτίον κλείεται έρμητικῶς, τό δέ κρέας διατηρείται ούτως επί έτη ολόκληρα.

Και εις νεκρά φυτικά σώματα αναπτύσσονται μύκητες και άφ' ένός

μέν γίνονται ώφέλιμοι μεταβάλλοντες τήν κόπρον και τά πεπτωκότα φύλλα τών δένδρων εις εύφορον χῶμα (humus), άφ' έτέρου δέ προξενούσιν οῦ σπανίως σημαντικήν βλάβην, ιδίως εις ξύλινα έπιπλα. Είδος μύκητος, Μερούλιος ό δακρυροῶν (γερμ. Hausschwamm), δύναται να καταστρέψῃ τήν ξυλείαν ολόκληρον έν ύγραίς κατοικίαις. Τό μυκήλιον αυτού εισχωρεί εις τήν ξυλείαν και πολλαπλασιαζόμενον εξαπλοῦται ως στρώμα δερματώδες καστανόχρουν υπέρ τας δοκούς και σανίδας, μεταδίδον πανταχοῦ δυσάρεστον όσμήν.

'Αλλ' οῦχι μόνον τήν σήψιν προκαλοῦσιν οί μύκητες, αλλά δι' ιδίων ειδῶν μυκήτων ενεργείται ή ζύμωσις ή άναγκαία διά πολλά ποτά και τροφάς· και έν πρώτοις ζυμοποιοί τινες μύκητες επιφέρουσιν έντός γλυκέων φυτικῶν χυμῶν τήν χημικήν μεταβολήν του τρυγικοῦ ζακχάρους εις οῖνον και διά της επιδράσεως επί τό άμυλον εις οινόπνευμα και ζῦθον, ή δέ κατά τήν κατασκευήν του ζῦθου παραγομένη ζύμη χρησιμεύει εις τήν κατασκευήν ειδους τινός άρτου λευκοῦ.

Διά της άποσυνθέσεως του γαλακτικοῦ ζακχάρους άλλα είδη ζυμοποιῶν μυκήτων φέρουσι τήν πῆξιν του γάλακτος, διότι σχηματίζεται γαλακτικόν όξύ· διά παρομοίου τρόπου λαμβάνουσι τά παστά λάχανα και τά άγγουράκια τήν όξινον αυτών γεῦσιν.

"Οταν τό γαλακτικόν όξύ του όξυγάλακτος δι' άλλων μυκήτων μεταβάλληται εις βουτυρικόν όξύ, σχηματίζεται ό τυρός.

Είναι δέ επίσης μύκητες, οί όποιοί τῆ βοηθεία του όξυγόνου μεταβάλλουσι τό οινόπνευμα εις όξος. "Οπόταν επενεργήσωσι διάφορα είδη τοιούτων μυκήτων εις τό άλευρον, γίνεται τό προζύμι, τό όποιον χρησιμεύει διά τήν κοινήν άρτοποιίαν. Ούτως όφείλομεν εις τήν ενεργειαν τών μυκήτων τόν οῖνον, τό οινόπνευμα, τόν ζῦθον, τό όξύγαλα, τά παστά λάχανα, τόν τυρόν και τόν λευκόν και μέλανα άρτον.

'Αφ' έτέρου όμως άλλα είδη ζυμοποιῶν μυκήτων γίνονται επιβλαβῆ, διότι παράγουσι τό τάγγισμα του βουτύρου και έλαιου και τόν όξισμόν του οῖνου, του ζῦθου και διαφόρων τροφῶν.

Πολύ άξιοπεριεργον είναι τό γεγονός, ότι πολυάριθμοι μύκητες παράγουσι φαινόμενα φωτός, ἢ διότι είναι φωτεινοί αυτοί ἢ διότι προσκολλῶνται εις άλλα άντικείμενα και τά καθιστώσι φωτεινά. Ούτω γνωρίζομεν διαφόρους πιλοφόρους μύκητας, οἵτινες φωτοβολούσιν έν τῷ σκότει. "Εν τῆ νέα Καληδονία λέγεται ότι τοιοῦτος μύκης χρησιμεύει εις τας νέας κόρας κατά τόν νυκτερινόν χορόν των ως φωτεινός κόσμος της

κόμης· ἄλλων μυκήτων εἶναι φωτεινὸν τὸ μυκήλιον, οὕτως εἰς τὰς δοκοὺς ἐντὸς τῶν μεταλλείων, ὅπου μυκήλιον μύκητός τινος παράγει κυανόλευκόν τι φῶς. Καὶ ἡ φωτοβολία σεσηπότος ξύλου, ἡ ὁποία ἐνίστε εἶναι τόσον ἰσχυρά, ὥστε δύναται τις νὰ ἀναγνώσῃ, ἔχει αἰτίαν τὴν παρουσίαν μυκηλίου τινός· ἡ φωτοβολία αὕτη ἔδωκε πολλάκις ἀφορμὴν εἰς προληπτικούς ἀνθρώπους νὰ πιστεύσωσιν εἰς φαντάσματα. Πλὴν τῶν φωτοβολούντων μυκήτων ὑπάρχουσιν εἶδη, τὰ ὁποῖα παράγουσι διαφόρους χρωματισμούς, ἥδη δὲ οἱ ἀρχαῖοι Ῥωμαῖοι παρετήρησαν τὸ τοιοῦτον φαινόμενον, ἠγγούον ὅμως τὴν αἰτίαν αὐτοῦ. Ὁ Λίβιος ἀναφέρει, ὅτι ἐν ἔτει 322 π. Χ. εὐρέθησαν αἱμάσσοντες ἄρτοι ἐν Ῥώμῃ. Ἐκατὸν ἑβδομήκοντα γυναῖκες, αἵτινες κατηγορήθησαν ὅτι παρεσκεύασαν τὸν ἄρτον, δι' οὗ εἰσῆχθη ἡ πανώλης, κατεδικάσθησαν εἰς θάνατον. Παρόμοια δὲ πράγματα ἠδυνάμεθα ν' ἀναφέρωμεν καὶ ἐκ τῶν μέσων χρόνων. Ὑπάρχουσι μύκητες, οἱ ὅποιοι χρωματίζουσι τὸ γάλα ἐρυθρόν, κυανοῦν ἢ κίτρινον· ἄλλοι τὸ πῦον πράσινον ἢ κυανοῦν καὶ ἄλλοι τὰ βραστὰ γεωμήλα, τὴν ἐξ ἀμύλου κόλλαν ἢ καὶ τὸ λεύκωμα ξανθὰ ἢ χλωροπράσινα.

Πολυάριθμοι μύκητες ζῶσι παρασιτικῶς ἐπὶ ζώντων φυτῶν καὶ τρέφονται ἐκ τῶν χυμῶν αὐτῶν προξενούντες οὕτως ἀσθενείας ἢ καὶ πολλάκις τὴν καταστροφὴν τοῦ φυτοῦ· ἰδίως τὰ ὠφέλιμα φυτὰ πάσχουσι τὰ μέγιστα ἐξ ἀσθενειῶν, τὰς ὁποίας προξενοῦσι παράσιτοι μύκητες, ὅπως ὁ ἀνθραξ τοῦ σίτου, ὁ μύκης τῶν γεωμήλων, διάφοροι μύκητες τῆς ἀμπέλου, ἰδίως ὁ περονόσπορος καὶ τὸ ᾠίδιον τοῦ Τροσκέρου, ὅπερ θεραπεύεται διὰ θειοφυσμήματος. Εἰς τοιαύτας ἀσθενείας ὑπόκεινται καὶ διάφορα καρποφόρα καὶ ἄλλα δένδρα.

Πλείστα εἶδη μυκήτων τρέφονται ἐκ τῶν χυμῶν ζώντων ζώων ὡς π. χ. ἐπὶ μυιῶν, βδελλῶν καὶ ἄλλων ζώων· τὰ πλεόν ὅμως ἐπικίνδυνα εἶδη εἶναι τὰ βακτήρια, τὰ ὁποῖα γίνονται πρόξενα διαφόρων μεταδοτικῶν νόσων τοῦ ἀνθρώπου, ὡς τῆς διφθερίτιδος, τῆς εὐφλογίας, τοῦ τύφου, τοῦ ἐλῶδους πυρετοῦ, τοῦ ἀνθρακος κλπ.

Οὕτως ἔχουσιν οἱ μύκητες σπουδαιότατον μέρος ἐν τῇ οἰκονομίᾳ τῆς φύσεως καὶ ἐνδιαφέρουσι τὸν ἀνθρώπον ἢ ὡς λίαν ὠφέλιμοι φίλοι ἢ ὡς λίαν ἐπικίνδυνοι ἐχθροὶ αὐτοῦ.

Θ. ΧΕΛΔΡΑΪΧ

ΤΟ ΕΘΝΙΚΟΝ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ

ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Ἡ ἱστορία τῆς τυπογραφίας ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι δὲν ἐγράφη μέχρι τοῦδε. Ἡ πολὺ ἐνδιαφέρουσα καὶ ἀκριβεστάτη «Ἱστορικὴ Πραγματεία περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς προόδου τῆς τυπογραφίας ἐν Ἑλλάδι», τὴν ὁποίαν ὀφείλομεν εἰς τὰς βαθείας μελέτας τοῦ φιλομούσου Παύλου Λάμπρου (ιδὲ Χρυσσαλλίδα, τόμ. Γ', 1865, σελ. 361 καὶ 398. τομ. Δ', 1866, σελ. 169, 573 καὶ 597. Πανδώραν, τόμ. ΙΗ', 1867, σελ. 305. τόμ. ΙΘ', 1868, σελ. 154, καὶ Παρνασσόν, τόμ. Β', 1878, σελ. 517), μᾶς ὀδηγεῖ μόνον μέχρι τοῦ ἔτους 1821, ἥτοι μέχρι τῆς ἀρχῆς τοῦ Ἀγῶνος. Ἡ δὲ «Χρονολογικὴ Ἐκθεσις ἐλληνικῶν τυπογραφείων μέχρι τῆς ἐν Ἑλλάδι ἐγκαθιδρύσεως τῆς Βασιλείας κατὰ τὸ 1832» ὑπὸ Ἀνδρέου Παπαδοπούλου Βρετοῦ (ιδὲ Μ. Π. Βρετοῦ Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον, ἔτος Γ', 1864, σελ. 253) ἀναφέρει μὲν καὶ περὶ τῶν ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι κατὰ τὸν Ἀγῶνα ἰδρυθέντων, ἀλλ' ἡ ἀπαρίθμησις αὐτῶν εἶναι συντεταγμένη μὲ τοιαύτην ἐλαφρότητα, παρουσιάζει τοιαύτας ἀνακριθείας καὶ ἐλλείψεις, ὥστε δὲν δύναται νὰ χρησιμεύῃ ὡς πηγὴ δι' ἱστορικὴν τινα μελέτην. Ὅμοιόν τι συμβαίνει καὶ μὲ τὴν Ἐκθεσιν τῶν Ἑλλανοδικῶν κατὰ τὴν Α' Ὀλυμπιάδα τοῦ 1859, ἐν ἣ ἐγένετο ἀπόπειρα νὰ δοθῇ καὶ περιληψὶς τῆς ἱστορίας τῆς τυπογραφίας ἐν Ἑλλάδι, μολονότι ὁ πρῶν διευθυντὴς τῆς Ἐθνικῆς Τυπογραφίας καὶ τότε ὑπόφορος τῆς Βασιλικῆς Βιβλιοθήκης Γ. Ἀποστολίδης Κοσμητῆς ἐ χρημάτισεν εἰσηγητὴς τῶν διὰ τὴν τυπογραφικὴν τέχνην ἐλλανοδικῶν (ιδὲ Ὀλύμπια τοῦ 1859, Ἐκθέσεις τῶν Ἑλλανοδικῶν, Ἀθῆναι, 1860, σελ. 91—95. Κλάσις 60, Τυπογραφία, Λιθογραφία, Φωτογραφία κτλ.). Τὸ αὐτὸ θέμα πραγματεύεται καὶ ὁ Ambroise Firmin-Didot ἐν τῷ ἄρθρῳ «Typographie» τῆς Encyclopédie moderne (vol. 26, Paris, 1852, pg. 707—709, Grèce) ἀνευ μεγαλυτέρας τῶν προηγου-

μένων επιτυχίας και τὰς πληροφορίας αὐτοῦ παρέλαβεν ἀνεξετάστως ὁ Queux de Saint-Hilaire ἐν τῇ μελέτῃ του *La presse dans la Grèce moderne* (*Annuaire des Études grecques*, vol. V, 1871, pg. 147—179).

Εἰς ἔν ὁμῶς σημεῖον συμφωνοῦσιν ἅπαντες οἱ ἀνωτέρω καὶ δὴ εἰς τὸ ὅτι πρὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ Ἀγῶνος δὲν ὑπῆρχε τυπογραφεῖον οὐδαμοῦ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς μέχρι Θεσσαλίας Στερεᾶς Ἑλλάδος.

Ἀμέσως μετὰ τὴν ὑψωσιν τῆς σημαίας τῆς Ἐπαναστάσεως (25 Μαρτίου 1821) ἡ ἔλλειψις αὕτη ἔγινεν αἰσθητὴ εἰς τοὺς προὔχοντας τῆς Πελοποννήσου, οἱ ὅποιοι δὲν ἠδύνατο ἢ ἐγγράφως νὰ δημοσιεύωσι τὰς προκηρῦξεις καὶ ἀποφάσεις των. Ἡ δὲ ἐν Κερκύρα ἀπὸ τοῦ ἔτους 1798 ἐργαζομένη Δημόσιος Τυπογραφία ἦτο ἀπρόσιτος δι' αὐτούς, ἐπειδὴ ὁ ἐκεῖ Ἄγγλος τοποτηρητής, ὁ περίφημος Sir Th. Maitland, διὰ τῶν αὐστηροτάτων μέτρων ἀπηγόρευσε τὴν ὑποστήριξιν τῆς Ἐπαναστάσεως ἐκ τοῦ ἐδάφους τῶν Ἰονίων Νήσων. Οὕτως ἡ ἴδρυσις εἰδικῆς τυπογραφίας ἦτο ἀπαραίτητος καὶ κατὰ καλὴν τύχην τὸ γεγονός τοῦτο ἐφάνη ἀρκετὰ σπουδαῖον εἰς ἔν τῶν συγχρόνων καὶ τότε δρασάντων προσώπων, ὅπως τὸ ἀναφέρει εἰς τὸ περὶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης σύγγραμμά του. Εἶναι δὲ οὗτος ὁ Ἰωάννης Φιλίμων, ὅστις ὁμιλῶν περὶ τοῦ τόπου τῆς συγκεντρώσεως καὶ ὀργανώσεως τακτικοῦ στρατοῦ λέγει (*Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς ἑλλ. Ἐπαναστάσεως*. Ἀθ., 1859 ἐ., τόμ. Δ', σελ. 75): «Αἱ Καλάμαι ἐνεκρίθησαν τότε ἡ μόνη ἀρμοδιωτέρα πόλις, ὡς πλησιάζουσα τῇ θαλάσῃ καὶ ἀμέσως δυναμένη δέχεσθαι παρὰ τῶν ἐφόρων τῆς Τεργέστης τὸ ἀπ' ἐντολῆς πολεμικὸν ὑλικόν, ἐξ οὗ ἰκανὸν ἐπέμφθη μέρος κατόπι τοῦ Ὑψηλάντου». — «Τῆ 30 Ἰουλίου ὁ Δ. Ὑψηλάντης μετετύπωσεν ἐκ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ τυπογραφείου, ὅπερ ὠνόμασεν Ἐθνικόν, τοὺς ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐκδοθέντας ἐν Ἰασίῳ Στρατιωτικούς Νόμους, συγκειμένους ἐξ ἄρθρων δώδεκα καὶ ἀφορῶντας τὸ ποινικὸν μέρος καὶ τὴν ὀρκοδοσίαν τοῦ στρατιώτου». — (Καὶ σελ. 76) «Κατὰ πρῶτον ἤδη ἔφερε διὰ τοῦ Ὑψηλάντου ἡ Πελοπόννησος καὶ λόγῃν ἑλληνικὴν καὶ τυπογραφίαν ἑλληνικὴν, ὅλως ἀγνώστους αὐτῇ μέχρι τῆς ἐποχῆς ταύτης».

Τὴν ἱστορίαν τοῦ τυπογραφείου τούτου μᾶς ἔδωκε λεπτομερῶς καὶ πλήρῃ ὁ Δημ. Εἰρηνίδης (*Ὁμιλία περὶ . . . Ἰω. Γουτεμβέργου*, ἐν συνόψει δὲ καὶ περὶ τῶν μέχρις ἐνάρξεως τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος ἑλληνικῶν τυπογραφείων. Μετατύπωσις ἐκ τῆς «Μερίμνης». Ἐν Ἀθήναις

1876, σελ. 32), τὸν ὁποῖον ἀκολουθῶ κατὰ τὴν ἐπομένην ἐξιστόρησιν τῶν συμβάντων.

Τὸ πιστήριον ἐστάλη τῷ Ὑψηλάντῃ μὲ τὸ πολεμικὸν ὑλικόν ἐκ Τεργέστης, ἐκομίσθη δὲ τὸ πρῶτον εἰς Βέρβαινα, ὅπου ἔμεινεν ἐφ' ἰκανὸν χρόνον ἀμεταχειρίστον ἐν τοῖς κιβωτίοις ἐλλείψει τυπογράφου. Τότε μὲν ἔφερον ὁ ναύαρχος Τομπάζης τὸν τυπογράφον Ἰωάννην Τόμπραν καὶ τὸν βοηθὸν αὐτοῦ Ἀναστ. Νικολαΐδην ἐκ Ψαρῶν, ὅπου οὗτοι εἶχον σωθῆ ἐκ τῆς καταστροφῆς τῶν Κυδωνιῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (3 Ἰουνίου 1821), καὶ καταφθάσαντες εἰς Πελοπόννησον κατὰ τὰ τέλη Ἰουνίου ἢ περὶ τὰς ἀρχὰς Ἰουλίου 1821, διετάχθησαν οὗτοι νὰ παραλάβωσι τὰ ὑλικά τοῦ τυπογραφείου καὶ μεταβῶσιν εἰς Καλάμας. Ἐκεῖ δὲ ἐστήσεν ὁ ἐκ Κυδωνιῶν Ἰω. Τόμπρας ἐντὸς τζαμίου τινὸς τὸ πρῶτον ἐν τῇ ἐλευθέρῃ Ἑλλάδι τυπογραφεῖον.

Ὁ Δ. Εἰρηνίδης, ὅστις κατὰ τὰ φαινόμενα ἀρύεται ἐκ προφορικῶν παραδόσεων, περιγράφει τὸ πιστήριον ὡς ξύλινον μὲ δύο σιδηρὰς πλάκας, ὧν ἡ ἄνω εἶχε τὸ ἥμισυ μέγεθος τῆς κάτω, διὸ καὶ τὸ πάτημα ἦτο διπλοῦν εἰς τὴν τύπωσιν ἐκάστου φύλλου χάρτου. Ἐχώρει δὲ ἡ κάτω πλάξ ὀκτὼ σελίδας εἰς 8^{ον}. Τὰ στοιχεῖα ἦσαν τῶν 12 στιγμῶν, προμηθευθέντα ἐκ Βενετίας ἢ Λευψίας. Ὅλα τὰ φωνήεντα καὶ τὰ κεφαλαῖα ἦσαν χαρακτὰ, δηλαδὴ εἶχον χωριστὰ τὰ πνεύματα καὶ τοὺς τόνους, οἵτινες προσαρμοζόμενοι εἰς τὰ χαρακτὰ ἀπετέλουν τὸν κορμὸν ἰσοπαχῆ μὲ τὰ ἄτονα. Τὰ διὰ τῶν στοιχείων τούτων ἐκτυπώματα διακρίνονται εὐκολώτατα, δὲν ὑπῆρχε δ' ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἄλλο τυπογραφεῖον, ἔχον στοιχεῖα ὁμοίου χαρακτῆρος. Ὁ Δ. Εἰρηνίδης ἀποδίδει εἰς τὸ τυπογραφεῖον τοῦτο τὴν πρῶτην ἐκτύπωσιν τῆς τῷ πρῶτον ἐν Ὑδρᾷ ἐν χειρογράφῳ κοινοποιηθείσης τῆ 12 Ἰουνίου διακηρύξεως τοῦ Δημ. Ὑψηλάντου «Πρὸς τοὺς Ἕλληνας». Ὁ Εἰρηνίδης εἶδε καὶ ἐξήτασεν αὐτόπτως τὸ φύλλον τοῦτο καὶ ἐὰν αὐτός, τυπογράφος ὧν ὁ ἴδιος, ἀποφαίνεται ὅτι εἶναι ἔργον τῆς ἐν Καλάμαις τυπογραφίας, δυνάμεθα καὶ ἡμεῖς νὰ παραδεχθῶμεν τὴν γνώμην του. Ἐν τῷ αὐτῷ περιπτώσει εἶναι πολὺ πιθανόν, ὅτι ἡ ἐν λόγῳ προκήρυξις ἦτο τὸ πρῶτον ἐκτύπωμα, τὸ ὁποῖον ἐξῆλθε τοῦ πιστηρίου τούτου, ἐπομένως καὶ τὸ πρῶτον προῖόν τῆς τυπογραφικῆς τέχνης ἐν τῇ ἐλευθέρῃ Ἑλλάδι, τὸ ὁποῖον εἶδε τὸ φῶς περίπου κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ μηνὸς Ἰουλίου τοῦ 1821. Ὡς δεύτερον ἔπονται μετὰ τοῦτο οἱ ὑπὸ τοῦ Ι. Φιλίμονος ἀναφερόμενοι «Στρατιωτικοὶ Νόμοι», ὑπὸ ἡμερομηνίαν 30 Ἰουλίου 1821.

Οὕτως ὠρίσαμεν τὰς Καλάμας ὡς πρώτην πόλιν τῆς Ἑλλάδος, ἐντὸς τῆς ὁποίας εἰργάζετο τυπογραφεῖον, τὸ δὲ πιστότερον δὲν ἦτο ἰδιωτικόν, ἀλλὰ προήλθεν ἐκ τῶν πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ Ἀγῶνος γενικῶν ἐράνων καὶ ἦτο ἐπομένως ἰδιοκτησία ὀλοκλήρου τοῦ Γένους, ὥστε ὀρθῶς ὁ Ὑψηλάντης ὠνόμασεν αὐτὸ «Ἐθνικόν», καθ' ἃ μαρτυρεῖ ὁ Φιλῆμων, εἰς ἡμᾶς δὲ ἐπιτρέπεται νὰ ἐκλαμβάνωμεν αὐτὸ ὡς τὴν ἰδανικὴν τού-
λάχιστον ἀρχὴν τοῦ νῦν Ἐθνικοῦ Τοπογραφείου.

Ἐνταῦθα πρέπει νὰ σημειώσωμεν γεγονός τι, τὸ ὁποῖον εἶναι χαρακτηριστικόν σχεδὸν δι' ἅπαντα τὰ ἄλλα κατὰ τὸν Ἀγῶνα ἰδρυθέντα τυπογραφεῖα, ὅτι δηλαδὴ ἀμέσως μετὰ τὴν ἰδρυσιν ἐχρησιμοποιήθησαν πρὸς ἔκδοσιν ἐφημερίδων. Ἐκ τοῦ πρώτου ἐν Ἑλλάδι πιστηρίου ἐξῆλθε καὶ ἡ πρώτη ἐν Ἑλλάδι ἐφημερίς, ἡ «Σάλπιγξ Ἑλληνική», τὴν ὁποίαν περιέγραψε λεπτομερῶς ὁ Π. Λάμπρος (Παρνασσός, τόμ. Β', 1878, σελ. 520). Ἄλλ' ὁ Λάμπρος ἐγνώριζε μόνον τὸν πρῶτον ἀριθμὸν αὐτῆς, ἐνῶ εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Βουλῆς εἶδον τρία συνεχῆ φύλλα μεθ' ἡμερομηνίας 1821 Αὐγούστου 1., 5. καὶ 20. Συντάκτης τις δὲν ἀναγράφεται ἐπὶ τῶν φύλλων, ἦτο δὲ ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης, καὶ ὁ Π. Λάμπρος ἀποδίδει τὴν ὀλιγοχρόνιον διάρκειαν τῆς πρώτης ταύτης ἐφημερίδος εἰς τὸ ὅτι ὁ Φαρμακίδης δὲν ἠθέλησε νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὴν αὐστηρὰν λογοκρισίαν, ἣν ἀπεπειράθη νὰ ἐξασκῆ ἐπ' αὐτῆς ὁ Δ. Ὑψηλάντης. Παραδέχομαι, ὅτι αὕτη ἦτο μία ἐκ τῶν αἰτιῶν, ὑπῆρχον ὅμως βεβαίως καὶ ἄλλαι, αἱ ὁποῖαι ὡσαύτως συνετέλεσαν εἰς τὴν παῦσιν τῆς «Σάλπιγγος», καὶ δὴ ἡ ἐν γένει ἀνώμαλος κατάστασις, ἡ πορεία τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ αἱ ἐνέργειαι πρὸς σχηματισμὸν τακτικῆς Κυβερνήσεως καὶ ὀργανισμοῦ τῆς χώρας, αἱ ὁποῖαι ἠμπόδισαν τὴν περαιτέρω διαμονὴν τῶν ἀρχηγῶν ἐν Καλάμας.

Μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Τριπόλεως (23 Σεπτ. 1821) ἀπεφασίσθη ὅπως ἐγκατασταθῆ ἐκεῖ ἡ ἔδρα τῆς Κυβερνήσεως, καὶ ὁ Τόμπρας διετάχθη νὰ μεταφέρῃ αὐτοῦ τὴν Ἐθνικὴν Τυπογραφίαν. Ἀλλὰ διὰ τὴν τότε παντελῆ ἀναρχίαν ἠναγκάσθη νὰ ἀναχωρήσῃ ταχέως εἰς Ἄργος, ὅπου φθάσας ἠσθένησε βαρέως καὶ ἔμεινεν ἐπὶ πολὺν καιρὸν νοσηλευόμενος. Ἐκ τῆς ἀφηγήσεως ταύτης τοῦ Δημ. Εἰρηνίδου συμπεραίνομεν ὅτι οὔτε εἰς Τρίπολιν οὔτε εἰς Ἄργος εἰργάσθη τὸ τυπογραφεῖον, καὶ ἐπειδὴ δὲν εὔρον οὐδαμοῦ οὐδὲ ἔχνος ἄλλου ἐκτυπώματος τοῦ αὐτοῦ ἔτους, εἶμαι τῆς γνώμης ὅτι ἤργει μέχρι τέλους τοῦ 1821 ἕνεκα τῆς ἀσθενείας τοῦ τυπογράφου.

Ἐναῦθα δεόν νὰ γίνῃ λόγος περὶ φυλλαδίου τινός, εὑρισκομένου ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας, καὶ διὰ τοῦ ὁποίου ἡδύνατο νὰ ἀποπλανηθῆ τις εἰς ἐσφαλμένα συμπεράσματα. Φέρει δὲ τὸν ἐξῆς τίτλον· Προτροπὴ πατριωτικὴ πρὸς τὸ Γένος τῶν Γραικῶν, ὑπὸ Ἀριστοβούλου Λακεδαιμονίου. Ἐν Σπάρτῃ, 1821 κατὰ μῆνα Ἀπρίλιον (16^{ον}, σελ. 40), καὶ εἶναι ἐπιμελῶς ἐκτετυπωμένον με ὠραία καὶ καθαρὰ στοιχεῖα. Ἦδη τὸ ἐξωτερικὸν αὐτοῦ ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ τόπος τῆς τυπώσεως δὲν δύναται νὰ εἶναι ἡ Σπάρτη. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον τοῦ συγγραφέως δὲν κρύπτεται ἄλλος ἢ ὁ ἐν Παρισίοις Ἀδαμάντιος Κοραῆς, ὅστις καὶ προηγουμένως ἤδη εἶχε δημοσιεύσει ὅμοια πατριωτικὰ φυλλάδια με πλαστὰς τυπογραφικὰς σημειώσεις. Ἀναφέρω δ' ἐξ αὐτῶν ὅσα ἀναγράφει ὁ Α. Π. Βρετὸς ἐν τῷ Καταλόγῳ του (Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἦτοι Κατάλογος τῶν ἀπὸ πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Τόμοι 2. ἐν Ἀθήναις, 1854-57) καὶ δὴ ἐν τῷ Β' τόμῳ, ἀρ. 292: Ἀδελφικὴ διδασκαλία. Ἐν Ρώμῃ, 1798, ἀρ. 293.—Πρὸς τοὺς Ῥωμαίους τῆς Ἑλλάδος ὁ φιλόπατρις Ἐλευθεριάδης. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1798, ἀρ. 323.—Σάλπισμα πολεμιστήριον. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, 1801, ἀρ. 709.—Τοῦ αὐτοῦ ἡ δευτέρα ἔκδοσις. Ἐν Πελοποννήσῳ, ἐκ τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας Ἀτρομήτου τοῦ Μαραθωνίου, 1821. Ἄπαντα ταῦτα, ὡς καὶ τὸ παρόν, μὴ ἀναγραφόμενον ὑπὸ τοῦ Βρετοῦ, φυλλάδιον, ἐτυπώθησαν πιθανῶς ἐν Παρισίοις. Πάντως ὅμως καθ' ὅλον τὸ ἔτος 1821 δὲν ὑπῆρχε τυπογραφεῖον ἐν Σπάρτῃ καὶ κατὰ μῆνα Ἀπρίλιον δὲν ὑπῆρχε τοιοῦτον καθ' ὅλην τὴν Πελοπόννησον.

Τῇ 1 Ἰανουαρίου 1822 ἡ ἐν Ἐπιδαύρῳ Α' Ἐθνικὴ Συνέλευσις ἐψήφισε τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος, τὸ ὁποῖον διὰ τῆς § ρβ' ὀρίζει τὴν Κόρινθον ὡς «προσωρινὴν κατοικίαν τῆς Διοικήσεως», ἡ δὲ § ρι' διατάσσει: «Ὁ παρῶν ὀργανικὸς Νόμος θέλει ἐκδοθῆ διὰ τύπων κτλ.» (ἴδε Ἀνδρ. Μάμουκα Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος, τόμοι 11, ἐν Πειραιεῖ, 1839, καὶ ἐν Ἀθήναις, 1840. Τόμ. Β', σελ. 33 καὶ 34). Μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κορίνθου ὑπὸ τῶν Ὑψηλάντου καὶ Κολοκοτρώνη, τῇ 14 Ἰανουαρίου 1822, ἡ ὑπὸ τὸν Ἀλ. Μαυροκορδάτον Διοίκησις μετώκησεν ἐκεῖσε κατὰ τὰ τέλη τοῦ αὐτοῦ μηνός, διετάχθη δὲ καὶ ὁ Κ. Τόμπρας, νὰ μεταφέρῃ ἐκεῖ τὸ, ὡς εἶδομεν, ἐν Ἄργει ἀργοῦν τυπογραφεῖον, ὅπερ ἔπραξε περὶ τὰ μέσα τοῦ Φεβρουα-

ρίου 1822 και ἔστησεν αὐτὸ εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Θεοχαράκη. Ἀλλὰ μὴ δυνηθεὶς ν' ἀναρρώσῃ ἐντελῶς ὁ Τόμπρας δὲν ἦτο εἰς κατάστασιν νὰ ἐργασθῆ, τοῦθ' ὅπερ ἔθεσεν εἰς μεγάλην ἀμηχανίαν τὸν ἀρχιγραμματέα τῆς Ἐπικρατείας Θ. Νέγγρη, ὅστις ἤθελε νὰ τυπώσῃ τὸ ψηφισθὲν Πολίτευμα. Κατὰ τὰς ἡμέρας ἐκεῖνας ἔφθασεν εἰς Κόρινθον καὶ ἕτερον τυπογραφεῖον, παραγγελθὲν πρὸ πολλοῦ ὑπὸ τοῦ Ἀλ. Μαυροκορδάτου. Τοῦτο ἦτο γαλλικῆς κατασκευῆς καὶ σιδηροῦν μὲν, ἀλλὰ μικρότερον τοῦ ξυλίνου τοῦ Ὑψηλάντου. Ἐχώρει δὲ 4 σελίδας μεγέθους 8^{ου} καὶ εἶχε στοιχεῖα τῶν 11 στιγμῶν γαλλικοῦ τύπου, τὰ ὅποια ἤρκουν πρὸς τύπωσιν μόνον 4—5 σελίδων.

Οὕτως ἡ Διοίκησις διέθετε δύο πιστήρια, ἀλλ' οὐδένα τυπογράφον. Τὴν ἀπορίαν ταύτην ἔλυσε ὁ γνωστὸς Ἰωάννης Φιλήμων, νέος τότε εικοσαετής καὶ ὑπάλληλος τοῦ γραφείου τῆς Διοικήσεως, ὅστις ἄλλοτε εἶχεν ἐκμάθει τὴν τυπογραφικὴν τέχνην ἐν τῷ Πατριαρχικῷ Τυπογραφείῳ Κωνσταντινουπόλεως, νῦν δὲ ἀνέλαβεν ἀναπληρωματικῶς χρέη τυπογράφου, διηυθέτησε τὸ νέον πιστήριον καὶ τὰ ὀλίγα στοιχεῖα καὶ ἐτύπωσε τὸ Πολίτευμα, βοηθούμενος ὑπὸ τοῦ Ἀναστ. Νικολαΐδου, ὑπαλλήλου τοῦ Κ. Τόμπρα, μέχρις οὗ ἀνέρρωσεν οὗτος ἐντελῶς.

Ὁ Ἄνδρ. Π. Βρετὸς ἀναγράφει οὕτω τὸν τίτλον τοῦ ἔργου (Κατ. Β' 716). Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος. Ἐν Κορίνθῳ, αὐχθ'. Α' ἔτος τῆς ἀνεξαρτησίας. Ἐν τῇ Ἐθνικῇ τυπογραφίᾳ. 12^{ον}, σελ. 37. Ἡ ἀντιγραφή αὕτη τοῦ τίτλου δὲν εἶναι πιστή, διότι καὶ ὁ Μάμουκας καὶ ὁ Εἰρηνίδης ὁμιλοῦσι περὶ δύο ἐκδόσεων τοῦ Πολιτεύματος, τὰς ὁποίας εἶδον καὶ ἐγώ, καὶ δὴ τὴν μὲν ἐν τῇ συλλογῇ τοῦ κ. Βλαχογιάννη, φέρουσιν μεταξὺ τῶν λέξεων «Ἑλλάδος» καὶ «ἐν Κορίνθῳ» μεγάλοις γράμμασι τὴν σημείωσιν «Ἐκδοσις πρώτη», τὴν δὲ ἑτέραν ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Βουλῆς, φέρουσιν εἰς τὸ αὐτὸ μέρος «Ἐκδοσις δευτέρα». Ἐπ' ἀμφοτέρων δὲ τούτων ἠλλεῖπουσιν αἱ ὑπὸ τοῦ Βρετοῦ προστεθεῖσαι λέξεις «Ἐν τῇ Ἐθνικῇ τυπογραφίᾳ». Ἡ δὲ πρώτη ἐκδοσις ἐτυπώθη μὲ τὰ γαλλικὰ στοιχεῖα τῶν 11 στιγμῶν ὑπὸ τοῦ Φιλήμονος ἐπὶ τοῦ πιστηρίου τοῦ Μαυροκορδάτου, ἡ δὲ δευτέρα ὀλίγον μετὰ τὴν πρώτην ὑπὸ τοῦ Τόμπρα μὲ τὰ γερμανικὰ στοιχεῖα τῶν 12 ἐπὶ τοῦ πιστηρίου τοῦ Δ. Ὑψηλάντου, τοῦ ὀνομασθέντος ἄλλοτε ἐν Καλάμαις Ἐθνικοῦ. Ἡ διαταγή πρὸς ἐκτύπωσιν τοῦ Νόμου ἐξεδόθη τῇ 25 Φεβρουαρίου 1822, ὥστε δυνάμεθα νὰ ὀρίσωμεν ὡς χρόνον τῆς ἐκτελέσεως τῶν δύο τυπώσεων τὸν μῆνα Μάρτιον 1822.

Κατὰ τὸν Μάιον 1822 μετέβη ὁ Ἀλ. Μαυροκορδάτος εἰς τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα καὶ εἶναι πλέον ἢ βέβαιον, ὅτι παρέλαβε μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τὸ ἕτερον τῶν πιστηρίων, ἐνῶ τὸ τοῦ Δ. Ὑψηλάντου παρέμεινε ἐν Κορίνθῳ, ἐνθα ἦλθον εἰς φῶς καὶ ἄλλα τινὰ ἔγγραφα τῆς Κυβερνήσεως, κατὰ τὴν ὁμολογίαν τοῦ Εἰρηνίδου. Ἀλλ' αἱ ἡμέραι τοῦ ἦσαν πλέον ἠριθμημένοι. Κατὰ τὰς ἀρχὰς Ἰουλίου 1822 εἰσέβαλεν εἰς Πελοπόννησον ὁ Τοῦρκος στρατάρχης Δράμαλης, καὶ μετὰ τινὰς ἡμέρας ἀντιστάσεως ἡ Κόρινθος περιέπεσε εἰς χεῖράς του, τῇ 6 Ἰουλίου 1822. Ὁ Τόμπρας ἀπουσίαζεν εἰς Ἄργος πρὸς παραλαβὴν τροφίμων. ὁ δὲ βοηθὸς αὐτοῦ Ἀναστ. Νικολαΐδης μόνον τὸν βίον τοῦ ἐσῶζε καταφεύγων εἰς Πόρον. Τὸ πιστήριον ἀπωλέσθη, φαίνεται ὅμως ὅτι τὰ στοιχεῖα ἐσώθησαν ἐν μέρει, διότι ἀπαντῶμεν αὐτὰ ἐν ἔτει 1824, ἐν Ἀθήναις (ἴδε L. Stanhope, Griechenland, 1823—24, in Briefen dargestellt u.s.w. Aus dem Englischen übersetzt. Weimar, 1826, σελ. 142, ἐπιστολὴ ἐξ Ἀθηνῶν 20 Μαρτίου 1824). Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο καταστρέφει τὸν λόγον τοῦ ὁ Δ. Εἰρηνίδης καὶ ἀφήνει εἰς ἡμᾶς τὴν περαιτέρω ἔρευναν περὶ τῆς ἱστορίας τῆς τυπογραφίας, ἡ ὁποία καθίσταται ὀλίγον δυσχερῆς, ἕνεκα τῆς ἠλλείψεως τυπογραφικῶν ἔργων ἐκ τοῦ ἔτους 1823.

Εἶπον ἀνωτέρω, ὅτι ἐν Κορίνθῳ κατεστράφη μόνον τὸ πιστήριον τοῦ Ὑψηλάντου καὶ ὅτι ὁ Μαυροκορδάτος ἀπελθὼν εἰς τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα παρέλαβε μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τὸ τυπογραφεῖόν του. Τὴν γνώμην μου ταύτην στηρίζω ἐπὶ χωρίου τινὸς εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Stanhope (ἐνθα ἀνωτέρω, σελ. 48, ἐπιστ. ἐκ Μεσολογγίου, 23 Δεκ. 1823), ὅστις ἀφηγεῖται ὅτι ἀφικόμενος εἰς Μεσολόγγιον εὗρεν ἐκεῖ τυπογραφεῖόν τι, κομισθὲν ὑπὸ τοῦ Μαυροκορδάτου καὶ τοῦ ὁποίου τὴν διεύθυνσιν εἶχεν ἀναλάβει ὁ Dr Meyer, ὁ γνωστὸς Γερμανός, ἡ Ἐλθετὸς μᾶλλον, ἰατρός καὶ φιλέλλη, ὅστις μετὰ ταῦτα κατέστησεν ἀθάνατον τὸ ὄνομά του ὡς συντάκτης τῶν Ἑλληνικῶν Χρονικῶν. Εἶμαι δὲ πεπεισμένος, ὅτι τὸ πιστήριον τοῦτο δὲν εἶναι ἄλλο, παρὰ τὸ ὑπὸ τοῦ Μαυροκορδάτου προμηθευθὲν τῷ 1822 ἐκ Γαλλίας, τὸ ὁποῖον εἰργάζετο τὸ πρῶτον ἐν Κορίνθῳ. Ναὶ μὲν ὁ Stanhope ἐν τῇ αὐτῇ ἐπιστολῇ ὁμιλεῖ καὶ περὶ τῆς ἐν Κορίνθῳ τυπογραφίας, χωρὶς νὰ ἀναφέρῃ, ὅτι τὸ ἐν Μεσολογγίῳ εὗρεθὲν πιστήριον προῆλθεν ἐκεῖθεν. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκην ἀποφατικὴ ἀπόδειξις, ὅτε ἄλλαι φέρουσιν ἡμᾶς εἰς ἀντίθετον συμπέρασμα. Ῥητῶς ἀντίθετον τῆς ἡμετέρας γνώμην ὑποστηρίζει ὁ γράψας τὴν εἰσαγωγὴν τῆς Ἐκθέσεως τῶν Ἑλλανοδικῶν τοῦ

1859 (ἐνθα ἀνωτέρω, σελ. 72), λέγων, ὅτι τὸ πρῶτον ἐν Μεσολογίῳ τυπογραφεῖον ἐκομίσθη ὑπὸ τοῦ Π. Πατρικίου καὶ τοῦ Δ. Μεσθενέως ἐκ Λιβόρνου. Ἄλλ' ἡ εἰδησις αὕτη εἶναι μᾶλλον ἐσφαλμένη, περὶ δὲ τῆς ἱστορικῆς ἀνακριθείας τῆς ἐκθέσεως ἀναφέρω μόνον, ὅτι αὕτη θέτει τὸν ναύαρχον Κόχραν εἰς σχέσεις μετὰ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ ἔτος 1823, κατὰ τὸ ὅποιον οὗτος ἐπολέμει ἐν τῇ Νοτίῳ Ἀμερικῇ, καὶ εἰς ἄλλο πάλιν χωρίον ἀναγράφει γεγονός τι, ὅτι ἔλαβε τόπον «ἐπὶ Κοχράνου», ἧτοι τῷ 1827, ἐνῶ εἶχεν ἐκτελεσθῆ ἤδη τῷ 1825. Δὲν εἶναι μὲν καθ' ἑαυτὸ ἀδύνατον, ὅτι ὁ Μαυροκορδάτος προμηθεύθη τῷ 1823 νέον πιεστήριον, ἐὰν ὑποτεθῆ ὅτι τὸ πρῶτον προμηθευθὲν ὑπ' αὐτοῦ ἀπωλέσθη ἐν Κορίνθῳ τῷ 1822. Ἄλλ' ἐγὼ θέλω νὰ ἀποδείξω, ὅτι δὲν ἀπωλέσθη ἐκεῖ καὶ ὅτι ἡ ἐν Μεσολογίῳ τυπογραφία ἀποτελεῖ συνέχειαν τῆς ἐν Κορίνθῳ, ὅπως αὕτη ἦτο συνέχεια τῆς ἐν Καλάμαις. Καὶ πρὸς ἀπόδειξιν τούτου ἐπικαλοῦμαι ἐν πρώτοις τὴν μαρτυρίαν τῶν ἐκ τοῦ πιεστηρίου τούτου τυπωθέντων ἔργων, ἧτοι τοὺς ἀριθμοὺς 2 ἕως 31 ἀπὸ 5 Ἰανουαρίου μέχρι 16 Ἀπριλλίου (οὕτω) 1824 τῆς ἡμερίδος «Ἑλληνικὰ Χρονικὰ» (ἰδὲ τὸ πλήρες σῶμα ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Βουλῆς), οἱ ὅποιοι εἶναι τετυπωμένοι μὲ στοιχεῖα γαλλικοῦ τύπου, πολὺ ἀκάθαρτα καὶ κακῶς διατηρημένα, δεικνύοντα μακροχρόνιον χρῆσιν ἐν Ἑλλάδι, ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἀριθμοὶ εἶναι τετυπωμένοι μὲ καλὰ καὶ καθαρὰ στοιχεῖα ἀγγλικοῦ τύπου, ἀνήκοντα εἰς τὸ νέον πιεστήριον, τὸ ὅποιον ἔστησεν ὁ Stanhope. Εἶναι πρᾶγμα ἀπαράδεκτον, ὅτι τυπογραφεῖον νέον, κομισθὲν ἐκ Λιβόρνου σχεδὸν συγχρόνως μὲ τὸ τοῦ Stanhope, ὅπως θέλει ἡ Ἐκθεσις τῶν Ὀλυμπίων, νὰ εἶχε στοιχεῖα τοιαῦτα, οἷα τὰ τῶν 30 πρώτων φύλλων τῶν Χρονικῶν. Ἦδη τὸ γεγονός αὐτὸ δεικνύει τὸ ἐσφαλμένον τῆς εἰδήσεως ταύτης ἄλλως τε γνωρίζομεν, ὅτι τὸ ἐν Κορίνθῳ τυπογραφεῖον τοῦ Μαυροκορδάτου εἶχε στοιχεῖα γαλλικοῦ τύπου, διὰ τῶν ὁποίων ἐτυπώθη τῷ 1822 κατὰ τὸν Δ. Εἰρηνίδην ἢ πρώτη ἐκδοσις τοῦ Προσωρινοῦ Πολιτεύματος, ὁ δὲ Α. F. Didot (ἐνθα ἀνωτέρω, σελ. 708), ὁμιλῶν περὶ τῶν δύο ἐν Μεσολογίῳ πιεστηρίων, λέγει ὅτι τὸ μὲν εἶχε στοιχεῖα ἀγγλικά, τὸ δὲ γαλλικά ἐκ τοῦ χυτηρίου Didot. Ἡ σύμπτωσις αὕτη ἐν σχέσει πρὸς τὴν κατάστασιν τῶν στοιχείων ἐν Μεσολογίῳ, τὰ ὅποια παρέβαλον καὶ εὖρον καθ' ὅλα ὅμοια μὲ τὰ τῆς Κορίνθου, πείθει ἡμᾶς, ὅτι ὁ Μαυροκορδάτος, ἀπελθὼν ἐκ Κορίνθου τῷ 1822 παρέλαβε μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τὸ προμηθευθὲν ἐκ Γαλλίας μικρὸν τυπογραφεῖον καὶ ἔστησεν αὐτὸ εἰς Μεσολόγιον. Προελθὼν δὲ καὶ αὐτὸ ἐκ

δημοσίας ἀγορᾶς ἀποτελεῖ οὕτως ἄμεσον συνέχειαν τῆς ἐν Καλάμαις καὶ Κορίνθῳ Ἑθνικῆς Τυπογραφίας. Ἐκ τοῦ πιεστηρίου τούτου ἐτυπώθη καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ Σπυρ. Τρικούπη ἐκφωνηθεὶς κατ' Ἀπρίλιον 1824 πρὸς τὸν Βύρωνα ἐπιτάφιος λόγος, καθ' ὃ ἀναφέρει ὁ Didot, ἀρούμενος τὴν εἰδησιν ταύτην ἐκ τοῦ συγγράμματος τοῦ Henry Cotton, *Typographical Gazetteer* (2^d ed. Oxford, Univ. Press, 1831). Δὲν ἠτύχησα νὰ ἐξετάσω τὴν πηγὴν αὐτήν, μὴ ὑπάρχοντος τοῦ βιβλίου ἐν ταῖς ἐν Ἀθήναις βιβλιοθήκαις.

Περὶ τοῦ ἐν Μεσολογίῳ ἐργασθέντος τυπογράφου ἀνεγνώσαμεν παρὰ τῷ Στάνχωπ, ὅτι ὁ δόκτωρ Μάγερ εἶχεν ἀναλάβει τὴν διεύθυνσιν τοῦ τυπογραφείου τοῦ Μαυροκορδάτου. Ἀλλὰ νομίζω ὅτι ἡ διεύθυνσις αὕτη ἦτο μᾶλλον συντακτικὴ ἢ πρακτικὴ, διότι ὁ Στάνχωπ εἰς ἄλλην ἐπιστολὴν (ἐκ Μασσαλίας, 17 Ἰανουαρίου 1824) θέτει εἰς ῥητὴν ἀντίθεσιν τὸν Μάγερ καὶ τὸν τυπογράφον, τοῦ ὁποίου ἀποσιωπᾷ τὸ ὄνομα. Ὑποθέτω ὅτι οὗτος ἦτο ὁ Παῦλος Πατρικίος, περὶ τοῦ ὁποίου γίνεται λόγος καὶ ἐν τῇ Ἐκθεσί τῶν Ὀλυμπίων τοῦ 1859 καὶ ὅστις ὄντως εἰργάσθη ἐν Μεσολογίῳ, καθ' ὃ ἐβεβαίωσέ με προφορικῶς ἐξ οἰκογενειακῶν παραδόσεων ὁ ἀπόγονος συγγενῆς του κ. Σταμίρης. Ἀλλὰ τὸ ὄνομα τοῦ Π. Πατρικίου δὲν ἀναγράφεται οὐδαμοῦ ἐπὶ τῶν γνωστῶν μοι τυπωτικῶν ἔργων τοῦ Μεσολογίου, τὰ ὅποια ὅμως ἅπαντα ἐξῆλθον τοῦ πιεστηρίου τοῦ Στάνχωπ καὶ φέρουσιν ὡς τυπογράφον τὸν Δ. Μεσθενέα, καὶ δὴ τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς ἐν Ἄστρει Ἑθν. Συνελεύσεως 1824, Π. Νικολαΐδου Σύνοψις τῶν ἐν Κρήτῃ διατρεξάντων 1824, Ἑλληνικὰ Χρονικὰ, ἔτος Β' καὶ Γ', 1825 — 1826, Α. Πολυζωΐδου Θεωρία περὶ διαφόρων διοικητικῶν συστημάτων, 1825, καὶ Δ. Σολωμοῦ Ὕμνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν, ἐκδοσις 3η, 1825. Ἐξαιρέσιν αὐτῶν ἀποτελοῦσι μόνον οἱ τριάκοντα πρῶτοι ἀριθμοὶ τῶν Χρονικῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων ὅμως δὲν ἐσημειώθη ὄνομα τυπογράφου τινός, καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ Σπ. Τρικούπη ἐπιτάφιος εἰς τὸν Βύρωνα λόγος, τοῦ ὁποίου ἀγνοῶ τὸν ἀκριβῆ τίτλον, ἐπομένως δὲ οὐδὲ γνωρίζω ἂν ἐπ' αὐτοῦ ἀνεφέρετο τυπογράφος τις καὶ ποῖος. Ἐκ τῶν δεδομένων τούτων εἰκάζω, ὅτι ὁ Παῦλος Πατρικίος εἶχε διορισθῆ ὑπὸ τοῦ Μαυροκορδάτου ὡς τυπογράφος διὰ τὰς ἐργασίας τῆς Διοικήσεως, καὶ ὡς δημόσιος ὑπάλληλος δὲν ἠθέλησε νὰ ἀναλάβῃ τὰ τοῦ πιεστηρίου τοῦ Στάνχωπ καὶ παραμείνῃ διαρκῶς ἐν Μεσολογίῳ, ἀλλ' ἠκολούθησε τὸν Μαυροκορδάτον, ὅτε οὗτος ἀνεχώρησεν εἰς τὴν Πελοπόννησον κατὰ τὰς ἀρχὰς Ἀπριλλίου 1825. Ὅτι δὲ ὁ Μαυροκορδάτος, ἀπελθὼν ἐκ

Μεσολογγίου, παρέλαβε πάλιν μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τὸ τυπογραφεῖόν του, εἶναι βέβαιον, διότι διατελῶν ἀρχιγραμματεὺς τοῦ Ἐκτελεστικοῦ εἶχεν ἀνάγκην προχείρου τοιοῦτου, καὶ πιθανώτατα τὸ ἐν λόγῳ πιστῆριον εἶναι ἐν ἐκ τῶν τριῶν, τὰ ὁποῖα ἀπετελοῦν κατὰ τὰ τέλη Σεπτεμβρίου 1825 τὴν ἐν Ναυπλίῳ Τυπογραφίαν τῆς Διοικήσεως.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐξάγομεν τὸ συμπέρασμα, ὅτι μέχρι τῆς ἐποχῆς ταύτης δὲν ὑπῆρχεν ἀκόμη διωργανωμένη κυβερνητικὴ τυπογραφία, ἡ δὲ γενέθλιος ἡμέρα τοιαύτης εἶναι ἡ 29 Σεπτεμβρίου 1825, καθ' ἣν ἐξεδόθη Διάταγμα διατάσσον τὴν ἔκδοσιν ἐπισήμου τινὸς ἐφημερίδος ὑπὸ τὸν τίτλον «Γενικὴ Ἐφημερίς τῆς Ἑλλάδος» καὶ διορίζον τὸν Θ. Φαρμακίδην «ἐφημεριδογράφον τῆς Κυβερνήσεως, ἔχοντα ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν του τὴν Τυπογραφίαν μὲ τρία πιστῆρια κτλ.». Τὸ Διάταγμα τοῦτο ἐδημοσιεύθη ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1 φύλλου τῆς Γενικῆς Ἐφημερίδος. ἐν Ναυπλίῳ, 7 Ὀκτωβρίου 1825, τὸ ὁποῖον φέρει εἰς τὸ τέλος τὴν σημείωσιν «Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ τῆς Διοικήσεως».

Δυνάμεθα νὰ ὀρίσωμεν καὶ τὴν προέλευσιν τῶν τριῶν πιστηρίων, περὶ τῶν ὁποίων γίνεται λόγος ἐν τῷ Διατάγματι ὡς ἀποτελούντων τὴν νεοσύστατον Τυπογραφίαν τῆς Διοικήσεως. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον τούτων εἶναι βεβαίως τὸ ἤδη γνωστὸν εἰς ἡμᾶς μικρὸν πιστῆριον τοῦ Μαυροκορδάτου. Τὸ δὲ ἕτερον εἶναι λιθογραφικὸν πιστῆριον, δωρηθὲν ὑπὸ τοῦ Στάνχωπ πρὸς χρῆσιν τῆς Διοικήσεως, ὡς μανθάνομεν ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀγγλοῦ συνταγματάρχου (ἐνθ' ἀν., σελ. 171, ἐπιστ. ἐκ Ναυπλίου, 9 Ἀπριλίου 1824), ἐκδηλοῦντος τὴν πρόθεσιν τοιοῦτου δώρου, καὶ ἐκ τῆς συγχρόνου τότε Ἐφημερίδος Ἀθηνῶν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναγινώσκομεν τάδε (ἐν ἀρ. 1. ἀπὸ 20 Αὐγούστου 1824, σελ. 2). «Τὸ Κομιτᾶτον ἔστειλεν ἀκόμη καὶ ἄλλην μίαν τυπογραφίαν, ὅπου εὑρίσκεται εἰς Μεσολόγγι, καὶ δύο λιθογραφίας, ἀπὸ ταις ὁποῖαις ἡ μία εὑρίσκεται εἰς τὴν Καθέδραν τῆς Διοικήσεως. . . κτλ.». Σημειωτέον ὅτι ταῦτα ἐγράφησαν πρὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἄνω διατάγματος. Τὸ δὲ τρίτον πιστῆριον εἶναι, ὡς φαίνεται, νέον τι, προμηθευθὲν ἐξ Ἀγγλίας. Συμπεραίνω τοῦτο ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς τῆς Γενικῆς Ἐφημερίδος, ἡ ὁποία ἐτυπώθη μὲ στοιχεῖα ἐντελῶς νέα καὶ καθαρὰ τοῦ ἀγγλικοῦ τύπου, ὅμοια καὶ ἀπαράλλακτα πρὸς τὰ τῶν Χρονικῶν καὶ τῆς Ἐφημερίδος Ἀθηνῶν.

[Ἔπεται συνέχεια].

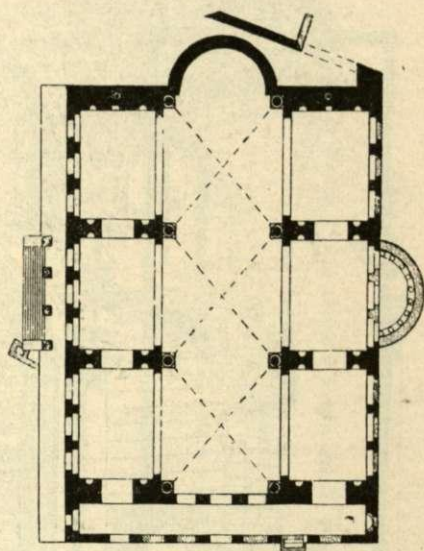
Φ. ΒΙΑΠΕΡΓ

ὁ Κωνσταντῖνος, γενόμενος κύριος τῆς Ῥώμης, ηὐτύχησε νὰ ἐγκαινιάσῃ τὸ μεγαλοπρεπὲς κτίσμα τοῦ ἀντιπάλου αὐτοῦ, ἐπενεγκῶν τροποποιήσεις τινὰς εἰς τὴν βασιλικήν, ἣτις ἔλαβε τὸ ὄνομα τοῦ κραταιοῦ προστάτου τῶν χριστιανῶν.

Τὸ διάγραμμα τῆς βασιλικῆς ταύτης ἦτο ὀρθογώνιον 90 περίπου μέτρων μήκους καὶ 76 πλάτους, διαιρούμενον κατὰ μῆκος μὲν εἰς τρία κλήτη, κατὰ πλάτος δὲ εἰς τρεῖς διαδρόμους. Εἰς τὸ ἄκρον ἑκατέρου τῶν ἀξόνων τοῦ οἰκοδομήματος εὗρητο κόγχη ἡμικύκλιος ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὴν εἰς τὸ ἕτερον ἄκρον τοῦ ἄξονος εἴσοδον. Τῶν εἰσόδων τούτων ἡ ἑτέρα, ἐκείνη, εἰς ἣν ἔληγε τὸ μέγα κεντρικὸν κλῆτος. ἦτο ἐστραμμένη πρὸς τὴν Ἱερὰν Ὀδόν, ἡ δ' ἄλλη πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ἀφροδίτης καὶ Ῥώμης¹.

Τὸ ἀρχικὸν σχέδιον τῆς βασιλικῆς, ὡς διευπλώθη ὑπὸ τῶν ἀρχιτεκτόνων τοῦ Μαξεντίου, παρουσίαζεν ἐφαρμογὴν κανόνων ὄλως διαφόρων τῶν τέως ἐπικρατούντων ἐν τοῖς ὁμοίοις οἰκοδομήμασιν.

Ἀντὶ τῶν κιονοστοιχιῶν, αἵτινες περιέβαλλον ἐν ἐκείνοις τὸ κεντρικὸν κλῆτος, ἐνταῦθα ἐγένετο χρῆσις μεγάλων ἀντηρίδων, αἵτινες διέτεθησαν ἐγκαρσῶς ἑκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ τούτου κλήτους (εἰκ. 17). Διὰ τῶν ἀντηρίδων τούτων ὁ χώρος τῶν πλαγίων κλητῶν διηρέθη εἰς τρία ἑκατέρωθεν τετραγωνικὰ χωρίσματα στεγαζόμενα ὑπὸ τῶν ἐπὶ τῶν ἀντηρίδων ἐρειδομένων γιγαντιαίων καμαρῶν. Ἡ τοιαύτη διάταξις ἐπέτρεψεν ὅπως περιορισθῇ ὁ ἀριθμὸς τῶν περὶ τὸ μέγα κλῆτος κίωνων εἰς ὀκτὼ ἀνὰ ἑκατέραν τῶν πλευρῶν, οἵτινες συνείχοντο πρὸς τὰς ἀντηρίδας

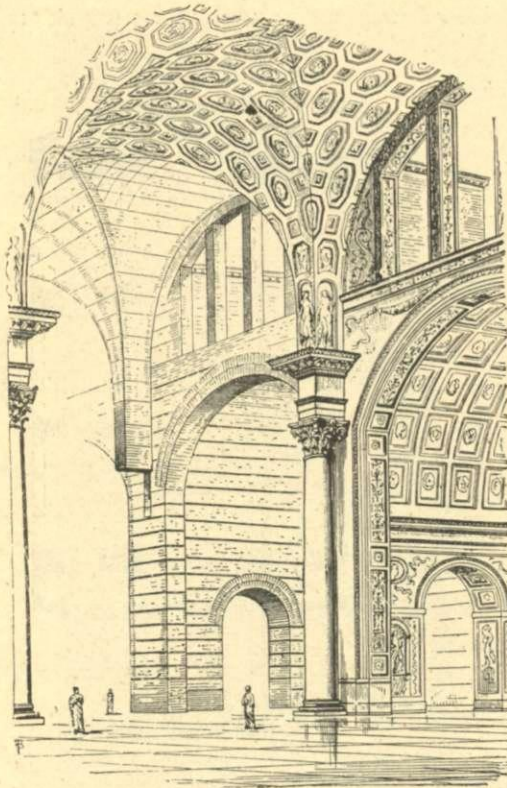

Εἰκ. 17. Διάγραμμα τῆς βασιλικῆς τοῦ Κωνσταντίνου (Sybel)².

¹ Daremberg - Saglio, ἐνθ' ἄν.

² Πᾶσαι αἱ διὰ τοῦ ὀνόματος Sybel σημειούμεναι εἰκόνες ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ ἔργου αὐτοῦ Weltgeschichte der Kunst bis zur Erbauung der Sophienkirche.

καὶ ἐχρησίμευον ὡς πρόσθετα ἐρείσματα τῶν μεγάλων σταυροθολίων, ἅτινα ἐστέγαζον τὸ κλήτος τοῦτο, οὐτινος τὸ πλάτος ἦτο 25 περίπου μέτρων. Ἐπειδὴ δ' ἡ χρῆσις τοῦ οἰκοδομήματος ἀπῆτει συνεχῆ τὰ πλάγια κλήτη, διὰ τοῦτο τὰ ὑπὸ τῶν ἀντηρίδων σχηματισθέντα τετραγωνικά χωρίσματα ἠνώθησαν δι' ἀψιδωτῶν ἀνοιγμάτων.

Εἰκ. 18. Ἀναπαράστασις τῆς βασιλικῆς τοῦ Κωνσταντινίου (Winter)¹.

τρεις αὐτοῦ γιγαντιαίας καμάρας (εἰκ. 16) καὶ τινὰ λείψανα τῶν ἄλλων ἀντηρίδων καὶ τοίχων. Ὅπως παράσχωμεν ἰδέαν τῆς πολυπλόκου κατασκευῆς αὐτοῦ, παραθέτομεν ἀναπαράστασιν αὐτοῦ, ἐξ ἧς γίνεται σαφὴς ὁ σχηματισμὸς τῶν σταυροθολίων τοῦ κεντρικοῦ κλήτους (εἰκ. 18). Ὡς ἐκ τῆς εἰκόνος ταύτης δείκνυται, τὸ κλήτος τοῦτο ἐφωτίζετο διὰ τῶν

Εἰς τὴν ἀρχικὴν βασιλικὴν ἀνήκει ἡ πρὸς τὴν Ἱερὰν ὁδὸν ἐστραμμένη εἴσοδος, ἥτις ἐκοσμεῖτο διὰ χαλκιδικοῦ προστώου, καὶ ἡ ἀντίστοιχος κόγχη μετὰ τοῦ βήματος (tribunal). Ὑπὸ τοῦ Κωνσταντινίου προσετέθη ἡ πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ἀφροδίτης καὶ Ῥώμης ἐστραμμένη εἴσοδος καὶ ἡ εἰς τὸ ἀντίθετον ἄκρον κόγχη ἡ κοσμουμένη ἐσωθεν διὰ σειρᾶς κιόνων (ιδεῖ εἰκ. 17).

Ἐκ τοῦ μεγάλου τούτου καὶ λαμπροῦ οἰκοδομήματος σφύζεται νῦν τὸ πρὸς βορρᾶν κλήτος, διατηροῦν ἀκεραίας τὰς

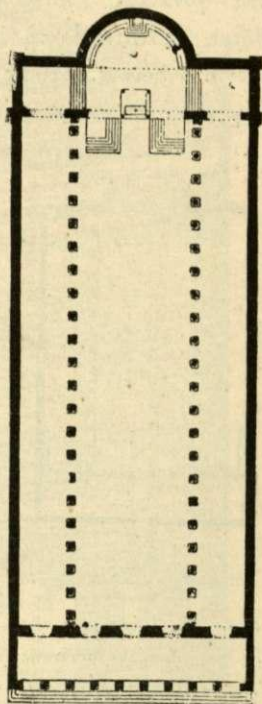
¹ Kunstgeschichte in Bildern: Altertum. I, 32.

ἀνοιγμάτων τῶν σχηματιζομένων ὑπὸ τῶν τόξων τῶν σταυροθολίων.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Κωνσταντίνου ἐπήγασε προφανῶς ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν θερμῶν, ἔνθα βλέπομεν ἐφαρμοζόμενα τὸ πρῶτον ἀνάλογα σταυροθόλια καὶ καμάρας.

Ἐν ταῖς χριστιανικαῖς βασιλικαῖς διετηρήθη τὸ σύστημα τῶν κεχωρισμένων κλητῶν, ὡς ἐν τῇ βασιλικῇ τοῦ Κωνσταντίνου, ἀλλ' ἀντὶ τοῦ πολυπλόκου καὶ δυσχεροῦς τρόπου τῆς διὰ καμαρῶν καὶ σταυροθολίων στεγάσεως προτιμήθη ὁ ἀρχαιότερος τύπος τῆς ἀπλῆς γωνιώδους στέγης διὰ τὸ μέσον κλητός καὶ τῶν κεκλιμένων ἐκατέρωθεν διὰ τὰ πλάγια. Ἐν ταῖς γενικαῖς γραμμαῖς ἡ χριστιανικὴ βασιλικὴ ἠκολούθησε τὸν τύπον τῆς ἐν Πομπηίᾳ καὶ τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐν Ῥώμῃ¹. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὸ μέγεθος, τοῦτο ἔμεινεν ἀρίστον κανονιζόμενον ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν τῶν κοινοτήτων, ἃς ὑπερέτουν αὐταί.

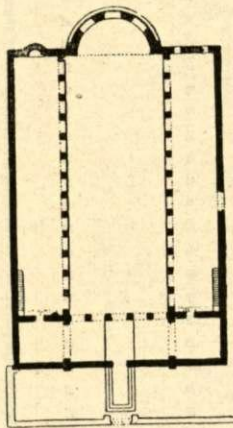
Ὁ ἀρχικὸς τύπος τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς ὑπέστη πολλοὺς μετασχηματισμοὺς προϊόντος τοῦ χρόνου ἐν ταῖς διαφόροις χώραις, ἐν αἷς αὐταὶ ἰδρῦθησαν, μάλιστα ἐν τῇ Συρίᾳ καὶ τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ, ἔνθα τὰ περισωθέντα εἰρήπια μαρτυροῦσιν ὅτι ἐνταῦθα οὐσιωδῶς ἀπεμακρύνθησαν τοῦ διαγράμματος τῶν ἐν τῇ Δύσει βασιλικῶν. Ἐν τῇ ἐξηλληνισμένῃ Ἀνατολῇ ὁ Ῥωμαϊκὸς τύπος ὑπέκυψεν εἰς τὴν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν, ἣν ἐξήσκησαν καθόλου ἐν τῇ τέχνῃ αἱ ἑλληνικαὶ παραδόσεις. Κατωτέρω θὰ μνημονεύσωμεν τὰς τροποποιήσεις, ἃς ὑπέστη κατὰ τὴν Ε' ἰδίᾳ ἐκατονταετηρίδᾳ ἡ χριστιανικὴ βασιλική, νῦν δ' ἀρκούμεθα παρέχοντες εἰκόνα τῶν οὐσιωδῶν καὶ ἀμεταβλήτων γνωρισμάτων, ἅτινα εὐρηνται ἐν πάσαις, ἁπλοῦστερον καὶ συνηθέστερον διάγραμμα χριστιανικῆς βασιλικῆς εἶναι

Εἰκ. 19. Ἀρχικὸν διάγραμμα τῆς Λιβερτιανῆς βασιλικῆς (S. Maria Maggiore) ἐν Ῥώμῃ (Sybel).

¹ Sybel, Weltgeschichte der Kunst bis zur Erbauung der Sophienkirche, σελ. 449.

τὸ παρουσιαζόμενον ὑπὸ τῶν δύο ἐνταῦθα παρατιθεμένων σχημάτων (εἰκ. 19 καὶ 20), ἅτινα ἀποτελοῦνται ἐκ τοῦ μέσου εὐρυχωροτέρου κλήτους, χωριζομένου ἀπὸ τῶν δύο στενωτέρων πλαγίων διὰ κιονοστοιχιῶν. Ἐκ τῶν κλητῶν τούτων τὸ μὲν πρὸς δεξιὰν ἦτο προωρισμένον διὰ τοὺς ἄνδρας (*ἀνδρῶν*), τὸ δὲ πρὸς τὰ ἀριστερὰ διὰ τὰς γυναῖκας (*ματρωνίμιον*). Τὸ μέσον κλήτος κατέληγεν εἰς τὸ βῆμα (*tribunal*) τὸ καλούμενον *προεσβυτερεῖον* καὶ *ἱερατεῖον*, ἐν ᾧ ἔκειτο ὁ βωμός, καὶ εἰς τὸ βάθος τῆς μετ' αὐτοῦ συνεχομένης κυκλικῆς κόγχης ἢ *καθέδρα* τοῦ ἐπισκόπου, ἔχουσα ἐκατέρωθεν τὰς ἑδρας τῶν

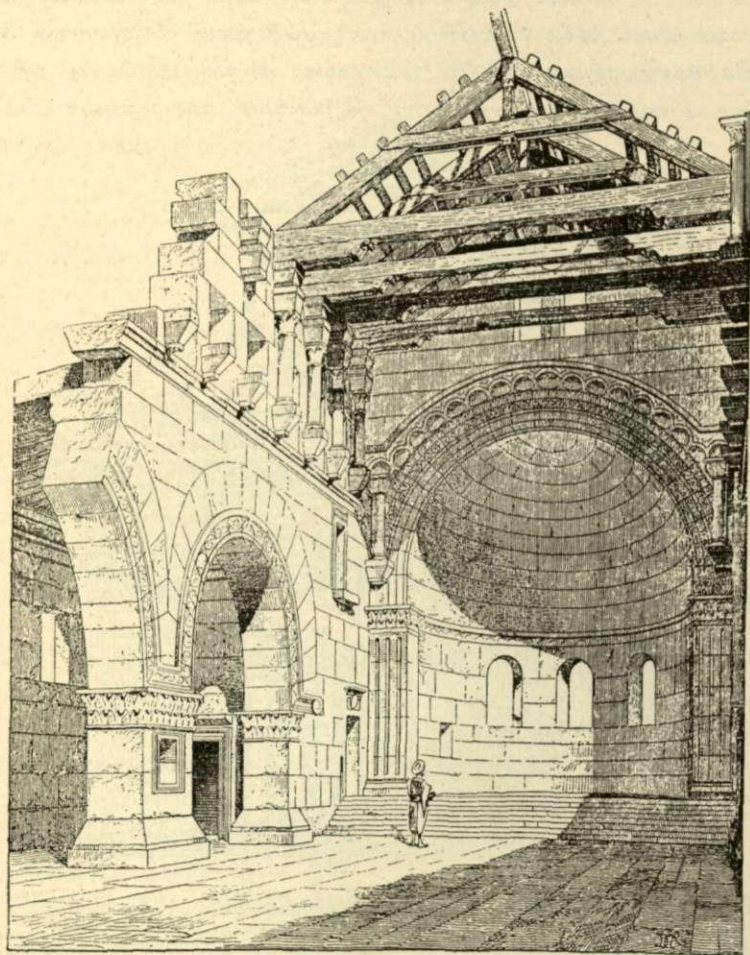
Εἰκ. 20. Διάγραμμα τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ βασιλικῆς Ἑσκι-Αζουμά (*Sybel*).

προεσβυτέρων. Τὸ βῆμα ἔκειτο ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ ἄλλου ναοῦ, ὅπως ἦ καταφανέστερον, διὰ βαθμίδων δὲ κατήρχοντο ἐξ αὐτοῦ εἰς τὸ μέσον κλήτος (εἰκ. 21). Ἐκλείετο δὲ διὰ δρυφάκτου ἐκ μαρμαρίνων πλακῶν πλουσίως γεγλυμμένων ἢ καὶ διὰ ξυλίνων, σιδηρῶν ἢ καὶ ἐξ ἄλλων μετάλλων στυλιδίων. Ἐμπροσθεν τοῦ βήματος ἐν τῷ κεντρικῷ κλήτει εὗρητο κεχωρισμένος διὰ στηθαίου χώρος τις τετραγωνικός, ἐν ᾧ ὑπῆρχον δύο συνήθως ἄμβωνες καὶ οἱ λεγόμενοι *χοροὶ* τῶν ψαλτῶν. Εἰς πολλὰς τῶν βασιλικῶν ἐν τῷ βήματι ἔμπροσθεν τῆς κόγχης ὑπῆρχε μεγάλη *καμάρα*, ἥτις ἐπέιχε θέσιν θριαμβικοῦ τόξου.

Τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ βήματος διαμερίσματα τοῦ ναοῦ, εἰς ἃ κατέληγον τὰ πλάγια κλήτη, συνεκινῶνουν μετ' αὐτοῦ διὰ *καμαρωτῶν* συνήθως ἀνοιγμάτων, ὡς καὶ μετὰ τῶν πλαγίων κλητῶν· τὸ μὲν πρὸς δεξιὰν ἐκαλεῖτο *διακονικὸν* καὶ ἐχρησίμευεν ὡς τόπος ἐν ᾧ ἐνεδύοντο οἱ ἱερεῖς καὶ ἐφυλάσσοντο τὰ ἱερά σκεύη, ἐξ οὗ ἐνίοτε καλεῖται τοῦτο καὶ *σκενοφυλακεῖον*, τὸ δὲ πρὸς ἀριστερὰν ἐκαλεῖτο *πρόθεσις*, ἐν αὐτῇ δ' ἦσαν ἀποτεθειμένοι οἱ ἱεροὶ ἄρτοι καὶ παρεσκευάζετο τὸ πρῶτον τὸ μυστήριον τῆς εὐχαριστίας, ἵνα ἐκείθεν εἶτα μετακομισθῇ ἐπὶ τοῦ βωμοῦ.

Αἱ κατὰ μῆκος κιονοστοιχίαι αἱ ἐκατέρωθεν τοῦ μέσου κλήτους ὑπεβάσταζον διὰ τόξων τὸν ἄνωθεν τοῖχον, σπανίως δ' ἔφερον ἀπλᾶ ἐπιστύλια. Ἄνωθεν τῶν πλαγίων κλητῶν συνήθως ὑπῆρχον ἄνω στοαί, τὰ καλούμενα *ὑπερῶα*, ἅτινα ἐκοσμοῦντο ὡσαύτως διὰ κιονοστοιχιῶν μετὰ τόξων (εἰκ. 22).

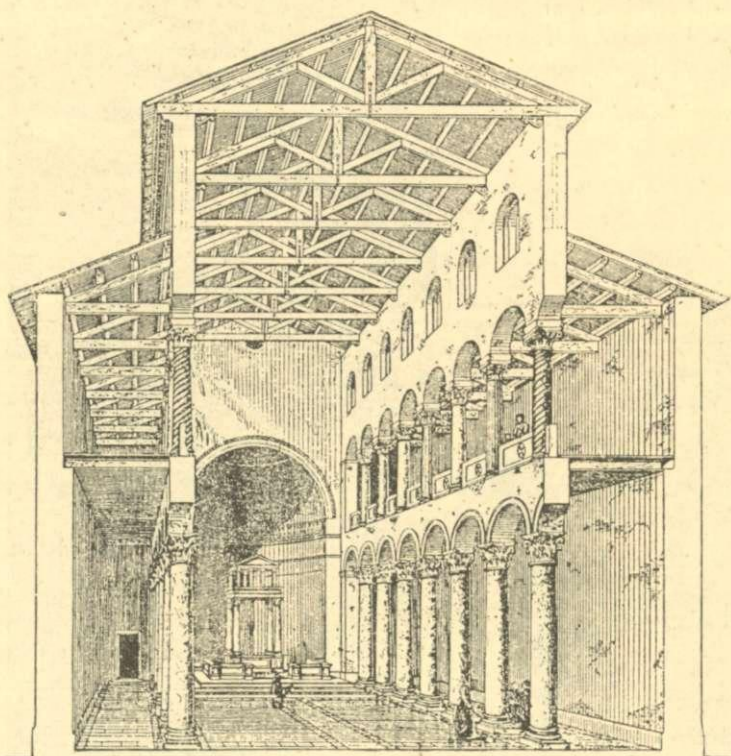
Πρὸ τῶν τριῶν κλητῶν ὑπῆρχεν ὁ νάρθηξ, ὅστις συνεκοινώνει μετὰ τοῦ ναοῦ διὰ τριῶν, πέντε ἢ ἑπτὰ θυρῶν καὶ ἦτο αὐτὸ τοῦτο ἐγκάρσιον κλητός ἀνάλογον πρὸς τὰ χαλκιδικὰ τῶν ἀρχαίων βασιλικῶν. Ἡ ἐξω-

Εἰκ. 21. Βῆμα καὶ ἀψὶς τῆς βασιλικῆς τοῦ Καλπ - Λουζὲ ἐν Συρίᾳ (Schultze) .

τερικὴ αὐτοῦ πρόσοψις ἐκοσμεῖτο ἐνίοτε διὰ κιονοστοιχίας καὶ κλίμακος ἐκτεινομένης καθ' ἅπαν αὐτοῦ τὸ μῆκος. Ὁ νάρθηξ ἦτο προσωρισμένος ὡς τόπος διαμονῆς κατὰ τὴν θείαν λειτουργίαν τῶν κατηχομένων καὶ τῶν μετανοούντων.

Ἐν τῇ προσόψει τοῦ ναοῦ εὐρητο συνήθως εὐρεία τετράγωνος αὐλή περιβαλλομένη ἔσωθεν ὑπὸ στοῶν, καλουμένη αἶθριον (atrium) (εἰκ. 23), ἧς τὸ μέσον κατεῖχε κρήνη μετὰ δεξαμενῆς (κάνθαρος ἢ φιάλη), ἣτις ἐχρησίμευε διὰ τοὺς θρησκευτικούς καθαρμούς τῶν πιστῶν. Τὸ ὄνομα atrium εἶναι τὸ μόνον ὅπερ παρέμεινεν ἐν τῇ χριστιανικῇ βασιλικῇ ἐκ τῆς ἀρχαίας κατοικίας, καίτοι ἐν ἄλλῃ σημασίᾳ. Ἡ αὐλή αὕτη εἶχε συνή-

Εἰκ. 22. Ἐσωτερικὸν τῆς ἐν Ῥώμῃ βασιλικῆς τῆς Ἁγίας Ἀγνῆς (Schultze).

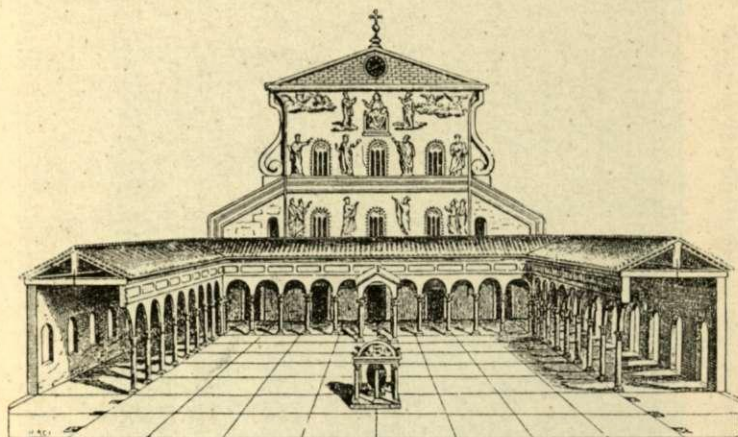
θως ἐν τῇ ἐξωτερικῇ προσόψει πρόσθιον ἢ πρόπυλον κοσμούμενον ὑπὸ κιονοστοιχίας.

Αἱ πρῶται χριστιανικαὶ βασιλικαὶ εἶχον στέγην ξυλινήν, (ιδὲ εἰκ. 21 καὶ 22), αἱ δὲ σχηματίζουσαι ταύτην δοκοὶ ἄλλοτε μὲν ἔμενον ὄλως γυμναί, ἄλλοτε δ' ἐκαλύπτοντο δι' ὀροφῆς μετὰ φατνωμάτων γεγλυμμένων καὶ ἐπιχρῦσων.

Χριστιανικαὶ βασιλικαὶ ἰδρῦθησαν ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς Δ'

ἐκατονταετηρίδος ἐν ταῖς πλείσταις χώραις τῆς αὐτοκρατορίας, εἰς τοῦτο δὲ συνετέλεσε μάλιστα ὁ πολὺς τοῦ Κωνσταντίνου ζῆλος ὑπὲρ τῶν χριστιανικῶν ναῶν καὶ ἡ ἐλευθεριότης, μεθ' ἧς διέθεσε πρὸς ἰδρυσιν αὐτῶν δημόσια χρήματα.

Ὑπ' αὐτοῦ πλὴν τῆς Ῥώμης καὶ τῆς ἄλλης Ἰταλίας ἰδρύθησαν πολυάριθμοι βασιλικάι καὶ ἐν ταῖς χώραις τῆς Ἀνατολῆς, ἰδίᾳ ἐν Συρίᾳ, Παλαιστίνῃ, Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ Βυζαντίῳ, ὧν μνημονεύουσιν οἱ σύγχρονοι συγγραφεῖς¹.

Εἰκ. 23. Αἶθριον (atrium) χριστιανικῆς βασιλικῆς (Schultze).

Ἐκ τῶν χρόνων ὅμως τούτων ἐλάχισται βασιλικάι περιεσώθησαν ἐν τῷ ἀρχικῷ αὐτῶν διαγράμματι. Μία τῶν ἀρχαιοτάτων εἶναι ἡ εὑρεθεῖσα πρὸ τινῶν μνηῶν ἐν Ῥώμῃ, ἣτις νομίζεται ὡς ὁ καθεδρικός ναὸς τῶν πρώτων τῆς Ῥώμης Παπῶν καὶ ἧς παρέχομεν ὧδε εἰκόνα τῶν περισωθέντων λειψάνων (εἰκ. 24).

Πᾶσαι αἱ ἄλλαι βασιλικάι ὧν τὸ διάγραμμα περιεσώθη μέχρις ἡμῶν ἀδιάφθορον ἀνήκουσιν εἰς μεταγενεστέρους χρόνους, τοιαῦται δὲ σπουδαιόταται διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντιακῆς ἰδίᾳ ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι αἱ ἐν Θεσσαλονίκῃ Ἁγίος Δημήτριος καὶ Ἐσκί-Δζουμᾶ καὶ αἱ ἐν Συρίᾳ.

Πλὴν τῶν βασιλικῶν ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Κωνσταντίνου μνημονεύον-

¹ Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστορ. Γ' 2, 34, 5. — ἐν βίῳ Κωνστ. Γ' 25—44, 48, 50, 51, 52, 55, 59 Δ' 39, 43, 58—60. Σωκρατ. Ἐκκλ. Ἱστορ. Α' 17, 18. Σφζομ. Ἐκκλ. Ἱστορ. Β' 2, 3, 4, 26.

ται καὶ ἕτερα οἰκοδομήματα θρησκευτικῆς χρήσεως μετὰ τρούλλων, ὡς ὁ ἐν Ἀντιοχείᾳ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τούτου ἰδρυθεὶς ναὸς ὁ ἔχων σχῆμα ὀκτωγώνιον. Τὸ σχῆμα τοῦτο καθίστα δυνατὴν τὴν κατασκευὴν ἐν τῷ μέσῳ τρούλλου, ὅστις ἐδραζόμενος ἐπὶ ὀκτωγώνιου βάσεως δὲν εἶχε σχῆμα

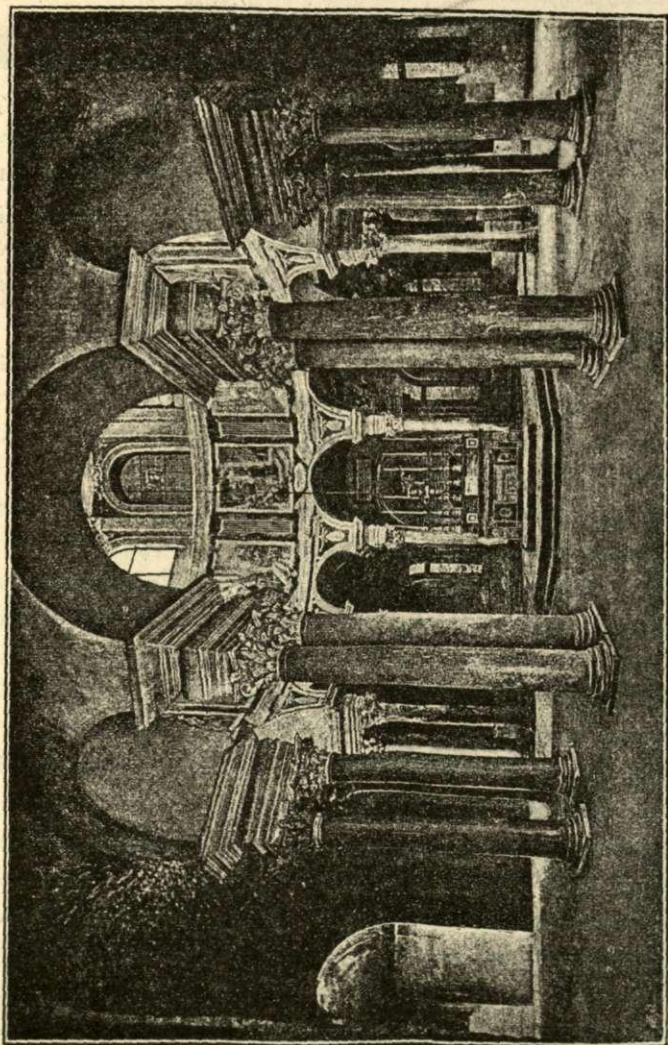

Εἰκ. 24. Λείψανα ἀρχαιοτάτης ἐν Ῥώμῃ βασιλικῆς (ἐκ φωτογραφίας).

ἡμισφαιρίου, ἀλλ' ἀπετελεῖτο ἐκ κωνικῶν τομῶν¹. Ἡ τοιαύτη χρῆσις τρούλλων πολυγωνικῶν εἶναι τροποποιήσις ἐπενεχθεῖσα διὰ πολλῶν μετασχηματισμῶν εἰς τὸν κλασσικὸν τύπον τοῦ τρούλλου τοῦ Πανθέου καὶ τὸν ἕτερον τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς ἐν Spalato. Εἰς τὴν τροποποίησιν ταύτην συνετέλεσεν ἡ γενομένη χρῆσις διαγωνίων θόλων ἐν ταῖς θέρμαις, τοῦ

¹ Sybel, αὐτόθι, σελ. 451.

Καρακάλλα μάλιστα, ἐν αἷς βλέπομεν τὴν ἐφαρμογὴν τοιούτων θόλων, ἐξ
 ὧν ἐπήγασαν οἱ πολυγωνικοὶ τροῦλλοι¹.

Εἰκ. 25. Μαρτύριον τῆς Κωνσταντίνης (S. Constanza) ἐν Ρώμῃ (Sybel).

Ἐν γένει δὲ τὰ κυκλικὰ ἰδρύματα τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων
 ἀναμιμνήσκουσι ζωηρῶς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν θερμῶν καὶ φαίνεται
 ὅτι ἀποκλειστικῶς ἐγένετο χρῆσις αὐτῶν ὡς βαπτιστηρίων καὶ ὡς οἰκο-

¹ Sybel, αὐτόθι, σ. 451.

γένειακῶν νεκρικῶν μνημείων. Καί ἐκ μὲν τῶν πολλῶν βαπτιστηρίων τῶν χρόνων τούτων οὐδὲν περιεσώθη ἐν τῇ ἀρχικῇ αὐτοῦ μορφῇ, ἐκ τῶν νεκρικῶν ὁμῶς μνημείων διατηρήθη ἄνευ μετασχηματισμοῦ τὸ παρά τῇ ἐν Ῥώμῃ Porta Maggiore λεγόμενον μνημεῖον τῆς Ἑλένης εἴτε τῆς μητρὸς τοῦ Κωνσταντίνου εἴτε τῆς νεωτέρας, τὸ γνωστὸν διὰ τοῦ ὀνόματος Torre pignattara. Τὸ μνημεῖον τοῦτο παρουσιάζει ἅπαντα τὰ γνωρίσματα κυκλικοῦ κτιρίου τῆς ἐποχῆς ταύτης. Ὡσαύτως καὶ τὸ μαυσῶλειον τῆς θυγατρὸς τοῦ Κωνσταντίνου Κωνσταντίνης (S. Constanza) ἐν Ῥώμῃ (εἰκ. 25) ἔχει τὰ αὐτὰ γνωρίσματα. Ἐν αὐτῷ ὁ κεντρικὸς χώρος μετὰ τοῦ τροῦλλου ἐρείδεται ἐπὶ σειρᾶς διπλῶν κίωνων κυκλικῶς θεθειμένων οἵτινες ἀνέχουσι καμάρας καὶ περιθέονται ὑπὸ περιφερῶς διαδρόμου¹.

Ὅτι ὁμῶς ἰδίᾳ ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς ἐποχῆς τοῦ Κωνσταντίνου εἶναι ἡ γενομένη ἀναμόρφωσις ἐν ταῖς εἰκαστικαῖς τέχναις. Οἱ ὄροι, οὓς μέχρι τῆς ἐποχῆς ταύτης ἐξήσκησαν οἱ χριστιανοὶ εἰς τὴν γραφικὴν ἐν ταῖς κατακόμβαις, μετεβλήθησαν οὐσιαστικῶς, διότι ὁ διάκοσμος τῶν βασιλικῶν ἀπῆτει διάφορα ὅλως θέματα τῶν ἀπλῶν ἐκείνων καὶ ἀφελῶν τῆς ἀρχεγόνου τέχνης. Τὰ μεγάλα φατνώματα τῶν τοίχων ἀπῆτουν πολυπροσώπους συνθέσεις, αἵτινες ἐξηνάγκασαν τοὺς τεχνίτας νὰ ζητήσωσιν ἐν τοῖς ἐπεισοδίοις τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης τοιαῦτα παρουσιάζοντα πλείονα ποικιλίαν τῶν ἀπλῶν συμβολικῶν. Ἀπὸ τῶν χρόνων δὲ τούτων ἤρξαντο πολλαπλασιαζόμενα τὰ ἀπόκρυφα βιβλία, ἅτινα ὑπῆρξαν διὰ τοὺς τεχνίτας πηγαί, ἐξ ὧν ἠντλήσαν θέματα ποικιλώτατα. Δὲν ὠδήγει πλέον μόνον ἡ συμβολικὴ ἰδέα τοὺς τεχνίτας ἀνεμιμνήσκοντο οὗτοι ὅτι αἱ ἀφηγήσεις τῶν ἱερῶν βιβλίων ἀνταπεκρίνοντο εἰς πραγματικὰ γεγονότα καὶ ἀπηξίουσαν νὰ παραθέτωσιν εἰκόνας μὴ συνδεομένας εἰμὴ κατὰ συμβολικὴν ἀναλογίαν. Τὰ σπουδαιότερα τῶν ἐπεισοδίων τῆς Π. Διαθήκης καὶ τοῦ βίου τοῦ Χριστοῦ περιελίσσονται ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν βασιλικῶν κατὰ ἱστορικὴν ἀκολουθίαν. Μόνον ἐν τοῖς νεκρικοῖς ἀναγλύφοις ἐξηκολούθουν εἰσέτι νὰ συνενῶσιν ἐπὶ τῷ αὐτῷ συμβολικῶς παραστάσεις χωριζομένας ἱστορικῶς ἀπ' ἀλλήλων, ὡς τὸ θαῦμα τοῦ Ἰωῆ πρὸς τὴν ἔγερσιν τοῦ Λαζάρου, ἀλλ' εἰς τὰς τοιχογραφίας καὶ τὰ ψηφιδωτὰ ἤδη ἐνωρὶς ἤρξαντο ἐπιδεικνύοντες μείζον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν χρονολογικὴν σειρὰν τῶν εἰκό-

¹ Sybel, αὐτόθι.

νων καὶ νὰ εἰκονίζωσι κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν τὰς παραστάσεις¹. Καίτοι τοῦτο βεβαιοῦται ἀπ' αὐτῶν τῶν μνημείων, οὐχ ἦττον καὶ ἡ παράδοσις εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Κωνσταντίνου ἀνήγαγε τὴν τοιαύτην ἀρχὴν νέου συστήματος ἐν τῇ τέχνῃ. Οὕτως Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς λέγει ὅτι ὁ Κωνσταντίνος «ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ἀνιστορήσαι ἐνομοθέτησε καὶ ταῦτα ἐν ζωγραφικοῖς χρώμασι διαχαράττειν τὴν ἐν Βηθλεὲμ γέννησιν, τὴν τῶν ποιμένων αὐτοψίαν, τὴν τῶν μάγων δωροφορίαν, τὸν τοῦ ἀστέρος δρόμον, τὴν τοῦ δικαίου Συμεῶν εἰσοδοχὴν, τὴν ὑπὸ Ἰωάννου βάπτισιν, τὴν τῶν παραδόξων καὶ θεϊκῶν θαυμάτων ἀνάδειξιν, τὰ ἐκούσια παθήματα, τὴν ὑπερφυῆ καὶ ζωηφόρον ἀνάστασιν, τὴν εἰς οὐρανὸν θεικὴν ἀνάληψιν, καὶ τὰ ἀκόλουθα τῶν ἀποστόλων τερατουργήματα» (Ἐπιστ. πρὸς τὸν Αὐτοκ. Θεόφιλον, κεφ. 3, ἐκδ. Migne, τομ. Γ', σελ. 349). Οἱ ἀπλοὶ ἐκεῖνοι τύποι οἱ τόσον προσφιλεῖς εἰς τοὺς πρώτους χριστιανούς ἤρξαντο κατὰ μικρὸν τιθέμενοι εἰς ἀχρηστίαν, καίτοι δὲ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους εὐρηνται ἐν τῇ γλυπτικῇ μάλιστα θέματα ἀνάλογα πρὸς τὰ τῶν πρώτων χρόνων, ἐν οἷς προεξάρχει ὁ Καλὸς Ποιμὴν, ἐν τούτοις βλέπομεν ἐν παντὶ τὴν τάσιν τῶν καλλιτεχνῶν νὰ δώσωσιν εἰς τὸν Χριστόν, τοὺς ἀποστόλους καὶ τοὺς μάρτυρας ὄψιν μεγαλοπρεπεστέρα καὶ νὰ περιβάλλωσιν αὐτοὺς διὰ τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς ἰσχύος².

Κυριώτατον γνώρισμα τοῦ μετασχηματισμοῦ, ὅστις ἐπῆλθεν ἐν τε τῇ ἐκκλησιαστικῇ γραφικῇ καὶ γλυπτικῇ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Κωνσταντίνου, εἶναι ὁ ἱστορικὸς χαρακτήρ, ὃν προσέλαβον ἔκτοτε τὰ ἔργα τῶν τεχνῶν τούτων. Κατὰ τὰς τρεῖς προηγηθείσας ἑκατονταετηρίδας αἱ εἰκόνας δὲν εἶχον χαρακτῆρα εὐκρινῶς ἀτομικόν, ἀπὸ τῶν χρόνων ὁμῶς τούτων ἤρξαντο δημιουργοῦντες οἱ τεχνίται θρησκευτικούς τύπους ὠρισμένους καὶ σταθερούς. Ἐκεῖνο ἰδίᾳ, εἰς ὃ ἀπέδωκαν μείζονα σπουδαιότητα, ἦτο ἡ ἀπεικόνισις τοῦ Χριστοῦ. Δὲν παρίστων πλέον αὐτὸν κατὰ τὸν ἀπλοῦν καὶ ἀφελῆ τρόπον τῆς ἀρχεγόνου τέχνης. Περιέβαλλον αὐτὸν διὰ τῶν γνωρισμάτων τῆς ἰσχύος καὶ τοῦ μεγαλείου, ἐπεζήτησαν μείζονα λαμπρότητα ἐν τῇ περιβολῇ αὐτοῦ, ἀπέδωκαν αὐτῷ σχῆμα κραταιοῦ καὶ ἐπιβλητικοῦ μονάρχου. Αἱ τοιαῦται ἐν τῇ τέχνῃ ῥοπαὶ ἦσαν ἄμεσοι συνέπειαι τοῦ θριάμβου τῆς νέας θρησκείας, ὃν ἠθέλησαν μάλιστα νὰ ἐκδηλώσωσιν ἐν τῇ παραστάσει τοῦ θεμελιωτοῦ αὐτῆς. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς

¹ Bayet, Recherches pour servir à l'histoire de la peinture etc., σ. 53.

² Bayet, L'art Byzantin. σελ. 16.

τὸν τύπον τῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ, γνωρίζομεν ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐδημιουργήθη ἡ ἰδιάζουσα ἐκείνη σοβαρὰ καὶ μελαγχολικὴ φυσιογνωμία, ἣν διετήρησε κατ' ἐξοχὴν ἡ βυζαντιακὴ τέχνη μέχρι τῆς ἐσχάτης αὐτῆς παρακμῆς. Ἄλλ' ὁ τύπος οὗτος οὐδαμῶς δύναται νὰ νομισθῇ αὐθεντικὴ προσωπογραφία βεβαιουμένη δι' ἱστορικῶν ἀποδείξεων, ἀλλ' εἶναι ἀπλῶς ἰδεώδης εἰκὼν τοῦ Ἰησοῦ, εἰς ἣν ἠθέλησαν ν' ἀποδώσωσι τὴν θεϊαν αἴγλην, ἣτις ἐχαρακτήρισε τὸν ἐπὶ τῆς γῆς βίον αὐτοῦ.

Τὰ θρυλούμενα περὶ συγχρόνων τῷ Ἰησοῦ αὐθεντικῶν προσωπογραφῶν δὲν ἔχουσι κύρος ἀναμφιβόλου ἀληθείας, αἱ δ' ἐκ τῶν τριῶν πρώτων ἑκατονταετηρίδων περισωθεῖσαι εἰκόνες αἱ διακρινόμεναι τῶν ἄλλων συμβολικῶν παραστάσεων αὐτοῦ, ἐκ πολλῶν τεκμηρίων καταφωρῶνται ὡς ὅπως φανταστικοί. Οὐδ' αὐτὴ δὲ ἡ ἐν δακτυλιολίθῳ τοῦ νομισματικοῦ μουσεῖου τῶν Παρισίων εἰκὼν τοῦ Ἰησοῦ ἢ ἐξ Ἀνατολῆς προερχομένη καὶ χρονολογουμένη ἀπὸ τῆς Γ' ἑκατονταετηρίδος ἔχει μείζονα ὡς πρὸς τοῦτο ἀξίαν, καίτοι ἀπεπειράθησάν τινες ν' ἀποδείξωσι ταύτην αὐθεντικὴν προσωπογραφίαν. Εἶναι ἀληθές ὅτι παρὰ τοῖς πρώτοις ἐκκλησιαστικαῖς συγγραφεῦσι μακρὸς γίνεται λόγος περὶ τῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ, τὰ κείμενα ὅμως ταῦτα οὐδαμῶς δύναται νὰ ὑποβοηθήσωσιν ἡμῖν εἰς τὸν σχηματισμὸν ἀσφαλῶς γνώμης περὶ τῆς φυσιογνωμίας αὐτοῦ, διότι ταῦτα εἶναι ἀτομικαὶ γνώμαι εἴτε ὅπως αὐθαίρετοι εἴτε ἐρειδόμεναι ἐπὶ ἀμφιβόλου πίστεως παραδόσεων.

Οὐχ ἦττον ὅμως ὁ τύπος τῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ, ὡς διευπλώθη κατὰ τὴν Δ' ἑκατονταετηρίδα ἐν τῇ Ἀνατολῇ, εἶναι ἤδη ἡμῖν γνωστὸς ἐκ τινῶν εἰκόνων τῆς ἐποχῆς ταύτης νεωστὶ προελθουσῶν εἰς φῶς, ἐξ ὧν δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν σαφῆ περὶ αὐτοῦ ἰδέαν. Καὶ μεταγενέστεροι ὅμως συγγραφεῖς δὲν ὤκνησαν νὰ περιγράψωσι τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἰησοῦ ὡς αὐτοὶ ἐνόμιζον ὅτι διευπλώθησαν ὑπὸ τῶν καλλιτεχνῶν τῆς Δ' ἑκατονταετηρίδος. Μεταξὺ τῶν συγγραφέων τούτων προεξάρχει Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, ὁ περίπυστος ὑπέρμαχος τῶν εἰκόνων κατὰ τὴν Η' ἑκατονταετηρίδα. Οὗτος ἐν τῇ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Θεόφιλον ἐπιστολῇ αὐτοῦ περιγράφει τὸν κατ' αὐτὸν ἐπὶ Κωνσταντίνου ἐπικρατήσαντα τύπον, λέγων ὅτι ὁ μέγας προστάτης τῶν χριστιανῶν διέταξε ν' ἀπεικονίζωσι τὸν Ἰησοῦν ἐν ταῖς τοιχογραφίαις καὶ τοῖς ψηφιδωτοῖς «καθὼς οἱ ἀρχαῖοι ἱστορικοὶ διαγράφουσιν αὐτοῦ τὴν ἐκτύπωσιν, σύνοφρον, εὐόφθαλμον, ἐπίορον, οὐλαῖς θριξίν, ἐπίκυφον, εὐχρον οὐτω, γενειάδα μέλαιναν ἔχοντα, ἀπόχρον τῷ εἶδει κατὰ

τὴν μητρόαν ἐμφάνειαν (;), μακροδάκτυλον. Καίτοι δ' ὁ Δαμασκηνὸς δὲν δύναται νὰ νομισθῇ πηγὴ ἐπίσημος διὰ τὴν Δ' ἑκατονταετηρίδα, ἐν τούτοις ἡ μαρτυρία αὐτοῦ δὲν εἶναι ὅπως ἀναξιόπιστος καίτοι, ἐν τισὶ ἀντιφάσκει πρὸς τὰ μνημεῖα ¹.

Δυσχερὴς εἶναι μεγάλως ἡ ἐξερεύνησις κατὰ ποίαν ἐποχὴν ἐμορφώθη ὁ τύπος τῆς Θεοτόκου ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὡς οὗτος παρέμεινε μεταγενέστερον ἐν τῇ βυζαντιακῇ τέχνῃ. Τὸ κατ' ἀρχὰς οἱ χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς, ὡς καὶ οἱ τῆς Δύσεως, δὲν προσέσχον εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τῆς Θεοτόκου ἐν τύπῳ ἔχοντι χαρακτῆρα σταθερὸν καὶ μόνιμον. Οὐχ ἦττον ὅμως εἶναι βέβαιον ὅτι βραδύτερον ἐμορφώθη τοιοῦτος τύπος ἀσφαλῶς προγενέστερος τῆς ἐν Ἐφέσῳ συνόδου (431). Κατὰ τινα μαρτυρίαν, ἣτις φαίνεται ἀξιόπιστος, ὁ τύπος τῆς Θεοτόκου μετὰ τοῦ βρέφους καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀνέρχεται εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Κωνσταντίνου, ὡς ἐν τῇ Δύσει. Ὁσαύτως γνωρίζομεν, ὅτι κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐμορφώθησαν καὶ τινες ἄλλοι ἰδιάζοντες τύποι τῆς Θεοτόκου, ὧν συνηθέστερος ἐγένετο ὁ καθιστῶν αὐτὴν ἱσταμένην ἐν μέσῳ ἄλλων ἀγίων ².

Πλὴν τῶν δύο τούτων κυρίων τύπων τῆς χριστιανικῆς ἀγιογραφίας ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἤρξαντο μορφούμενοι οἱ χαρακτηριστικοὶ ἐκείνοι καὶ σταθεροὶ τύποι τῶν πολυπληθῶν ἡρώων τῆς πίστεως. Ἐν αὐτοῖς ἐξέχουσι μάλιστα οἱ τῶν δύο κορυφαίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου καὶ τῶν σπουδαιοτέρων μαρτύρων.

Ἀπὸ τῶν χρόνων τούτων καταφανὴς γίνεται ἐν τῇ γλυπτικῇ, ὡς καὶ ἐν τῇ γραφικῇ, ἡ ἰσχυρὰ ἐπίδρασις, ἣν ἐξήσκησεν ἡ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἑλληνιστικὴ τέχνη. Καίτοι τοῦτο πρὸ πολλοῦ ἤδη εἶχε κατανοηθῆ, ἐν τούτοις ἔλειπον αἱ ἀποχωρῶσαι ἀποδείξεις ἐξ αὐτῶν τῶν μνημείων. Ἐκ τῶν ἀποπειραθέντων ν' ἀποδείξωσι παρὰ τὴν κοινῶς ἐπικρατούσαν γνώμην ὅτι ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐμορφώθη ἡ χριστιανικὴ τέχνη ἰδίᾳ ὁ Γάλλος βυζαντινολόγος Ch. Bayet εἶναι ἀξίος τῆς μᾶλλον ἐπαινετικῆς μνείας. Οὗτος διὰ πολλῶν εὐφυῶν καὶ λογικῶν επιχειρημάτων καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν κειμένων ὑπεστήριξαν ὅτι ἡ χριστιανικὴ τέχνη τὰς ἀρχὰς αὐτῆς ἔχει ἐν τῇ ἐξηλληνισμένῃ Ἀνατολῇ, ὅτι ἐν αὐτῇ ἐξευρέθησαν ἀρχαιότατα σύμβολα τῆς νέας θρησκείας, ὁ ἰχθύς, ἡ ἄγκυρα, ἡ περιστρωά, καὶ ὅτι ἐπὶ

¹ Πρβλ. Bayet, Recherches pour servir à l'histoire de la peinture et de la sculpture chretienne en Orient, σελ. 48.

² Bayet αὐτόθι, σελ. 50.

μακρὸν ἢ χριστιανικὴ ἐκκλησία ἀπανταχοῦ τῆς Δύσεως δι' ἑλληνικῶν λέξεων ἐξέφραζε τοὺς μυστικούς αὐτῆς πόθους ἐν τῷ περιπέτῳ μάλιστα ἐκείνῳ συμβόλῳ τοῦ Χριστοῦ τῷ ἰχθύι¹. Νεώτερον δ' ὑπεστήριξε τὴν γνώμην ταύτην δι' ἐπιχειρημάτων ὡσαύτως σπουδαίων ὁ γνωστός ἱστοριογράφος τῆς χριστιανικῆς τέχνης X. Kraus².

Ἄλλὰ πρὸς ἀπόδειξιν τῆς τοιαύτης ἐν τῇ Ἀνατολῇ γενέσεως τῆς χριστιανικῆς τέχνης καὶ τῆς ἐντεῦθεν διαδόσεως αὐτῆς εἰς τὴν Δύσιν, ἔλειπον ἀναγκαῖα ἀπὸ τῶν μνημείων τεκμήρια. εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ἐπὶ μακρὸν ἐπεκράτησεν ἡ ὑπὸ δεινῶν χριστιανολόγων ἐξενεχθεῖσα γνώμη ὅτι εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς χριστιανικῆς τέχνης συνετέλεσεν ἰδίᾳ ἡ Ῥώμη, ἡ δὲ σπάνις μνημείων ἐκ τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς ἐν ἀντι-παραβολῇ πρὸς τὸν μέγαν πλοῦτον τῶν Ῥωμαϊκῶν κατακομβῶν συνετέλεσεν, ὥστε νὰ ἐπικρατήσῃ ἡ γνώμη αὕτη. Ἄλλ' ἡ ἀπὸ τινος ἀρξαμένη συστηματικὴ ἐξέρευνσις τῆς τέως δυσπροσίτου Ἀνατολῆς συνετέλεσεν ὥστε νὰ ἔχωμεν νῦν ἐπαρκέστατα τεκμήρια μαρτυροῦντα ὅτι ἐκεῖ ἐμορφώθη καὶ ἤκμασε τὸ πρῶτον ἡ χριστιανικὴ τέχνη, μεταδοθεῖσα εἴτα εἰς τὴν Δύσιν.

Χάρις μεγάλη ὀφείλεται εἰς ἓνα τῶν δοκιμωτάτων ἐρευνητῶν τῆς βυζαντιακῆς καὶ τῆς ἀρχαίας ἐν τῇ Ἀνατολῇ χριστιανικῆς τέχνης, τὸν J. Strzygowski, ἄπλετον φῶς ἐπιχύσαντα ἐπὶ τῶν σκοτεινῶν ἀρχῶν τῆς τέχνης ταύτης. Οὗτος καὶ πρότερον ἤδη ὑπέδειξε κεφλαιωδῶς, διὰ τίνων στοιχείων συνεπήχθη ἡ βυζαντιακὴ τέχνη κατὰ τὰς Δ' καὶ Ε' ἑκατονταετηρίδας³, ἤδη δὲ διὰ τοῦ νεωστὶ δημοσιευθέντος λαμπροῦ αὐτοῦ ἔργου *Orient oder Rom*⁴ καθιστᾷ ἀναμφισβήτητον διὰ τῆς συγκριτικῆς μελέτης τῶν μνημείων ὅτι ἡ χριστιανικὴ καθόλου τέχνη ἐμορφώθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ ἐξῆλληνισμένῃ Ἀνατολῇ. Τὸ ἔργον τοῦ Strzygowski ἀποτελεῖται ἐξ αὐτοτελῶν μονογραφιῶν, αἵτινες πᾶσαι καταλήγουσιν εἰς τὰ αὐτὰ συμπεράσματα, τὴν ἀπόδειξιν δηλονότι τοῦ ποῦ εὔρηται ἡ ἑστία τῆς χριστιανικῆς τέχνης.

Τὰ συμπεράσματα ταῦτα, εἰς ἃ καταλήγει ὁ ἐπιφανὴς χριστιανολόγος,

¹ Ἐν τῷ ἀνωτέρῳ μνημονευθέντι αὐτοῦ βιβλίῳ *Recherches etc.*

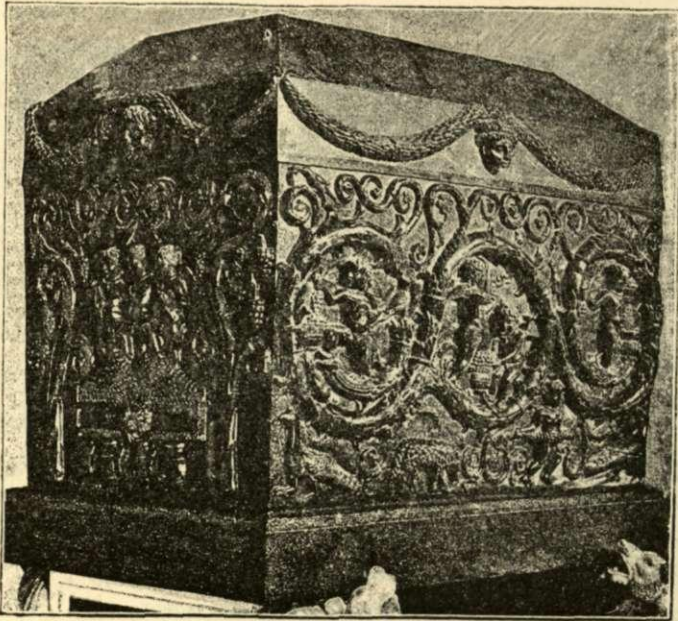
² *Geschichte der christl. Kunst I*, σελ. 77—84, 450.

³ *Byzantinische Zeitschrift I*, σελ. 66 κ. ἐξ.

⁴ *Beiträge zur Geschichte der spätantiken und frühchristlichen Kunst, Leipzig 1901*, 4^{ον}, σελ. 159 μετὰ 9 ἡλιοτυπικῶν πινάκων καὶ 53 ἐν τῷ κειμένῳ εἰκόνων.

εἶναι ὅτι κατὰ τὰς τρεῖς πρώτας ἑκατονταετηρίδας ἡ Ἀλεξάνδρεια ἰδίᾳ ὑπῆρξεν ἐν τῶν σπουδαιότατων, ἂν μὴ τὸ σπουδαιότατον κέντρον, τῆς ἀρχεγόνου χριστιανικῆς τέχνης καὶ ὅτι κατὰ τὰς Δ' καὶ Ε' ἑκατονταετηρίδας ἡ Ἀνατολή παρέσχε διὰ πολλῶν κέντρων, ἐν Συρίᾳ, Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ Αἰγύπτῳ τοὺς τύπους, ἐξ ὧν ἐπήγαγε κατὰ τοὺς μέσους χρόνους συλλήβδην ἡ χριστιανικὴ τέχνη.

Βραδύτερον θὰ λάβωμεν ἀφορμὴν νὰ ἐπανέλθωμεν πολλάκις εἰς τὸ

Εἰκ. 26. Σαρκοφάγος τῆς Κωνσταντίνης (Sybel).

βιβλίον τοῦ Strzygowski, νῦν δὲ περιοριζόμεθα εἰς τὰ φορῶντα εἰς τὴν ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Κωνσταντίνου γλυπτικὴν καὶ γραφικὴν. Τὴν γλυπτικὴν ἀντιπροσωπεύουσι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, πλὴν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῶν βασιλικῶν καὶ τῶν ἄλλων θρησκευτικῶν καὶ ἀστικῶν οἰκοδομημάτων, αἱ σαρκοφάγοι μάλιστα. Μεταξὺ τούτων ἰδίᾳ διαπρέπουσι δύο ἀνήκουσαι εἰς μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας, ἀμφοτέραι δ' ἀποκείμεναι ἐν τῷ Βατικανῷ. Καὶ ἡ μὲν μία εἶναι τῆς Ἑλένης ἢ τῆς πρεσβυτέρας ἢ τῆς νεωτέρας, ἡ δὲ ἄλλη τῆς θυγατρὸς τοῦ Κωνσταντίνου Κωνσταντίνης. Εἶναι ἐκ πορφυρίτου λίθου εἰργασμένα μετὰ πολλῆς ἐπι-

μελείας ἀναλόγως τῶν δυσχερειῶν, ἃς παρουσιάζει ἡ κατεργασία τοιοῦτου ὑλικοῦ. Ἡ σαρκοφάγος τῆς Ἑλένης ἔχει παραστάσεις ἰππικοῦ θριάμβου, ἡ δὲ τῆς Κωνσταντίνης ἐρωτιδῶν ἐν ὄρῃ τρυγητοῦ περιβαλλομένων ὑπὸ ἐλικοειδῶν κοσμημάτων κληματίδων (εἰκ. 26).

Ὁ Strzygowski παραθέτων εἰκόνα ξυλογλυφήματος ἐξ Αἰγύπτου ἀποκειμένου νῦν ἐν τῷ Βερολινίῳ μουσεῖῳ, χριστιανικῆς ἐποχῆς, ὅπερ ἔχει παραστάσεις ἀναλόγους τὴν τεχνοτροπίαν πρὸς τὰνάγλυφα τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἑλένης καὶ λείψανα δύο σαρκοφάγων ἐκ πορφυρίτου, ἀποκειμένων ἐν τοῖς μουσεῖοις Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἀλεξανδρείας, ὁμοίων δὲ πρὸς τὴν σαρκοφάγον τῆς Κωνσταντίνης, ἀποδεικνύει πειστικώτατα ὅτι ἀμφότεραι αἱ σαρκοφάγοι τοῦ Βατικανοῦ εἶναι τέχνης ἀλεξανδρεωτικῆς. Τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει τμήμα τῆς σαρκοφάγου προέρχεται ἐκ τοῦ ἐν τῷ ναῷ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων μαυσωλείου τῆς οἰκογενείας τοῦ Κωνσταντίνου καὶ ἀνήκει ἢ εἰς αὐτὸν τοῦτον ἢ εἰς τὸν Κωνσταντίνον ἢ εἰς τὸν Ἰουλιανόν, ὧν γνωρίζομεν ὅτι αἱ σαρκοφάγοι ἦσαν ἐκ πορφυρίτου. Τὸ ἐξ Ἀλεξανδρείας λείψανον, ὅπερ εἶναι πῶμα σαρκοφάγου, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ εἰς τίνα ἀνήκει, εἶναι ὅμως ἀσφαλῶς τῆς Δ' ἑκατονταετηρίδος¹.

Ἐκ τῆς ἐποχῆς ταύτης περισσώθησαν πολυάριθμα ὑποδείγματα ἄλλων ἰδιωτικῶν σαρκοφάγων. Σχεδὸν πάντα ταῦτα χρονολογοῦνται ἀπὸ τῶν μέσων τῆς Δ' ἑκατονταετηρίδος καὶ ἐντεύθεν. Τὰ σπουδαιότατα ἐξ αὐτῶν προέρχονται ἐκ Ῥώμης, Ἀρῆς καὶ Ῥαβέννης· οὐχ ἤττον ὅμως καὶ ἀλλαχοῦ περισσώθησαν τοιαῦτα. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ὕλην, ἐξ ἧς κατεσκευάζοντο, συνηθέστερον αὕτη ἦτο λευκὸν μάρμαρον, σπανιώτερον δὲ πορφυρίτης· οὐχ ἤττον ἐγένετο χρῆσις πρὸς κατασκευὴν σαρκοφάγων καὶ γῆς ὀπτῆς. Τὸ μῆκος αὐτῶν ἦτο ὀλίγον μεγαλύτερον σώματος ἀνδρός, συνήθως δ' αὐταὶ ἦσαν χωρητικότητος δύο σωμάτων, δι' ὑποδοχὴν συζύγων μάλιστα. Σαρκοφάγοι χριστιανικαὶ διὰ παιδας δὲν ὑπάρχουσιν. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐν γένει μορφήν, αἱ χριστιανικαὶ δὲν διαφέρουσιν οὐσιωδῶς τῶν ἐν χρήσει παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς σαρκοφάγων. Ὡς ἐν ἐκείναις καὶ αὐταὶ φέρουσι πῶμα ἐν εἴδει στέγης μετ' ἀκρωτηρίων. Αἱ πλείστα δ' ἔχουσιν ἀναγλύφους σκηνάς, καλυπτούσας μίαν συνήθως τῶν μεγάλων πλευρῶν, αἵτινες ἀποτελοῦνται ἐκ μικροτέρων παραστάσεων ἢ συνεχομένων ἢ χωριζομένων διὰ στυλιδίων².

¹ Strzygowski, Orient oder Rom, σελ. 80.

² Schultze, Geschichte der altchristlichen Kunst, σελ. 248.